

מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל
MYERS-JDC-BROOKDALE
مایرس - جوینت - بروکدیل

המרכז לחקר מוגבלויות

דוח מחקר

פיתוח מודל אפקטיבי של דיור נתמך בקהילה
לאנשים עם מוגבלויות:

מחקר הערכה

אלן מילשטיין ✦ דורי ריבקיין

המחקר נערך עבור מסד נכויות ג'וינט ישראל, ומומן בסיועו

**פיתוח מודל אפקטיבי של דיור נתמך בקהילה
לאנשים עם מוגבלויות:
מחקר הערכה**

אלן מילשטיין דורי ריבקיין

המחקר נערך עבור מסד נכויות ג'וינט ישראל, ומומן בסיועו

עריכת לשון: רונית בן-נון
תרגום לאנגלית (תמצית מחקר והודעת פרסום): נעמי הלסטד
הפקה והבאה לדפוס: לסלי קליינמן

מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל

המרכז לחקר מוגבלויות

ת"ד 3886

ירושלים 9103702

טלפון : 02-6557400

פקס : 02-5612391

כתובת האינטרנט : <http://brookdaleheb.jdc.org.il>

פרסומים נוספים של המכון בנושאים קשורים

ד. נאון, י. הדר, פ. כאהן-סטרבצ'ינסקי, ל. ואזן-סיקרון, ו. קונסטנטינוב. 2014. בעלי מוגבלות צעירים בישראל: השתלבות בתעסוקה – משאבים, חסמים וצרכים. דמ-650-14

ר. ג'ראר-בשיר, ד. ריבקין, י. לפ. 2014. קידום תעסוקת אנשים עם אוטיזם ותסמונת אספרגר: דוח מסכם להערכת התכנית הניסיונית בבית אקשטיין. דמ-660-14

להזמנת הפרסומים ניתן לפנות למאיירס-ג'וינט-ברוקדייל, ת"ד 3886, ירושלים 9103702
טל': 02-6557400, פקס: 02-5612391, דואר אלקטרוני: brook@jdc.org.il
ניתן למצוא את הפרסומים באתר המכון

תמצית המחקר

תיאור התכנית

אנשים עם מוגבלויות השואפים להתגורר בדוור עצמאי בקהילה מתקשים בכך עקב העדר סיוע מתאים. התכנית "דוור נתמך" פותחה על ידי מסד נכויות ג'וינט ישראל (שותפות בין ממשלת ישראל, ג'וינט-ישראל וקרן משפחת רודרמן) בשיתוף של אגף השיקום והשירות לטיפול באדם עם אוטיזם במשרד הרווחה ושל כמה רשויות מקומיות¹. מטרת התכנית לסייע לאנשים עם נכות פיזית, אנשים עם הנמכה קוגניטיבית² ואנשים עם לקות על הרצף האוטיסטי בתפקוד גבוה³, המעוניינים לעבור מבית הוריהם או ממסגרת מוסדית לדוור עצמאי אך מתקשים לעשות זאת בכוחות עצמם. כמו כן התכנית מיועדת לתמוך באנשים שעברו לדוור עצמאי אך מצויים עדיין בשלבי הסתגלות. במסגרת התכנית ניתן סיוע במגוון רחב של תחומים ובהם מציאת הדירה והשותפים, הנגשת הדירה, ניהול משק הבית וניהול הכספים, תעסוקה, חברה ופנאי וחיבור למסגרות בקהילה. בשלב הפרה-פיילוט של התכנית, מאפריל 2012 ועד דצמבר 2014, היא פעלה בכמה רשויות מקומיות בצפון, במרכז ובדרום. בכל אזור נבחר זכיין אחר להפעילה – "כיוונים", א.ד.נ.מ בע"מ ו"שלו", בהתאמה. כל ארגון מינה צוות אחראי לניהול התכנית, אשר כלל מתאם טיפול – איש מקצוע מתחום הטיפול האחראי לתכנית בכללותה, לקשר עם גורמים נוספים בקהילה ולתכנית האישית של כל משתתף, וכן כמה מדריכים לקידום חיים עצמאיים, רובם סטודנטים, שתפקידם להיפגש עם המשתתפים בביתם ולסייע להם לרכוש את המיומנויות הנדרשות. מדריכים לחיים עצמאיים ומתאמי טיפול ליוו את המשתתפים באמצעות מפגשים אישיים ושיחות טלפון בהיקף של 4-6 שעות בשבוע. במהלך תקופת הפרה-פיילוט השתתפו בתכנית 71 אנשים עם מוגבלויות.

מחקר ההערכה

המחקר נעשה בשיטה איכותנית, הן בשל ההיקף הקטן יחסית של משתתפים בתכנית בשלב הפרה-פיילוט, והן על מנת לבחון לעומק את חוויותיהם של המשתתפים ולזהות סוגיות עיקריות הנוגעות להפעלת התכנית. במסגרת המחקר נערכו ראיונות מובנים למחצה עם השותפים להקמת התכנית, עם נציגי הארגונים המפעילים, עם אנשי צוות, עם משתתפים בתכנית ועם הוריהם. לשם התרשמות בלתי אמצעית מתנאי המגורים, רואיינו המשתתפים בבתיהם. היתר רואיינו בטלפון.

ממצאים עיקריים

גיוס משתתפים

◆ המשתתפים גויסו לתכנית על ידי גורמים שונים ובהם מחלקות רווחה, עמותות וארגונים של אנשים עם מוגבלויות (כגון אפ"י ואיל"ן), מרכזים לחיים עצמאיים ומסגרות חוץ-ביתיות, וכן דרך תכניות אחרות של הארגונים המפעילים.

¹ בשלבי ההערכה השתתפו הרשויות האלה: נהריה, קריית ים, חיפה, רעננה, רמת השרון, רמת גן ואשדוד.
² הכוונה לאנשים עם לקויות בלמידה, בתפקוד ובהסתגלות, עם הנמכה קוגניטיבית המתיחסת לתפקוד שכלי גבולי (מנת משכל בין 70 ל-84). (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, "סקירת השירותים החברתיים 2012").
³ מונח זה מחליף את המונח "תסמונת אספרגר", אשר הוצא משימוש בשנת 2013 ב-DSM-5.

- ◆ נציגי מסד נכויות ג'וינט ישראל, נציגי הרשויות המקומיות השונות ונציגי הארגונים המפעילים בשלושת האזורים העידו על יחסי שותפות ועל אמון הדדי. הרשויות בשלושת האזורים סייעו רבות באיתור ובגיוס המשתתפים לתכנית. בהשוואה לאזור הצפון ולאזור המרכז, באזור הדרום התגלעו קשיים משמעותיים באיתור ובגיוס המועמדים לתכנית. לכך כמה הסברים אפשריים, ובהם העובדה כי באזור הדרום התכנית הופעלה רק ברשות מקומית אחת (אשדוד).

צוות התכנית

- ◆ המתאמים והמדריכים בשלושת האזורים עברו הכשרה מקצועית של כמה ימים מרוכזים בנושאים הרלוונטיים לתכנית, כגון אנשים עם לקות על הרצף האוטיסטי בתפקוד גבוה (בעבר תסמונת אספרגר) ואנשים עם הנמכה קוגניטיבית, גיבוש תכניות אישיות, עבודה עם משפחות ויציאה מבית ההורים, שילוב בקהילה ושיקום תעסוקתי. נוסף לכך, בנושאים הנוגעים לאנשים עם לקות על רצף האוטיסטי הוענק להם ייעוץ מקצועי על ידי פסיכולוג מטעם התכנית. זכויות של אנשים עם מוגבלות בנוגע לשירותים שונים והיבטים הקשורים להנגשת הדירה לא נכללו בין נושאי ההכשרה.
- ◆ הקשר עם הצוות חשוב מאוד למשתתפים. הם תיארו את הקשר עם המתאם כקשר עמוק, אישי וארוך טווח. גם הקשר עם המדריך תואר כחשוב מאוד עבורם. מסיבה זו תחלופת מדריכים, שאפיינה במיוחד את אזור הדרום, היא בעייתית מאוד עבור משתתפים שהספיקו לפתח יחסי אמון עמו, ויכולה אף להביא לנסיגה בתהליך.

תחומי הסיוע והיקפו

- ◆ תכנית אישית נקבעת על ידי המשתתף, יחד עם איש צוות. התכנית עוסקת הן במטרות לטווח ארוך, כמו מעבר דירה, והן ביעדים לטווח הקצר, כמו חיפוש דירה או פנייה לגורם השמה לעבודה.
- ◆ התכנית האישית מתאפיינת במגוון תחומי סיוע ובהתאמה מרבית לצרכיו האישיים של המשתתף. חלק מן המשתתפים והוריהם הדגישו כי ללא הסיוע הניתן במסגרת התכנית, המעבר לדור עזמאי לא היה מתאפשר: משתתפים שעברו לדור עזמאי העידו שהתכנית אפשרה להם לבצע את המעבר או שהיא הקלה עליו מאוד. גם משתתפים אשר עדיין לא עברו העידו כי התכנית עזרה להם להאמין שהם מסוגלים לעבור וכן סייעה להם להתכונן למעבר. משתתפים רבים סיפרו על ההדרכה הצמודה שקיבלו מצוות התכנית בחיפוש דירה ובתהליך המעבר, לרבות סיוע במיצוי הזכויות מול ארגונים שונים, הנגשת הדירה וחתימת החוזה. בשלבי ההסתגלות הראשוניים שלאחר המעבר, רבים מן המשתתפים נזקקו להדרכה מקיפה בנושא ניהול משק הבית והתקציב. המדריכים הדריכו אותם במשימות של ניהול משק בית ובהן ניקיון וסידור בית, בישול והפעלת מכונת כביסה, וכן לימדו אותם לתכנן את התקציב החודשי בהתאם להכנסות. בתחום התעסוקה, צוות התכנית הנחה וליווה את המשתתפים באיתור מקומות עבודה פוטנציאליים, בכתיבת קורות החיים, בהכנה לקראת ראיונות עבודה, בניהול משא ומתן עם מעסיקים ובפתרון בעיות בין-אישיות במקום העבודה.
- ◆ לדברי מרבית המשתתפים, היקף הסיוע שניתן במסגרת התכנית (4-6 שעות שבועיות) הספיק.

בני המשפחה

- ◆ לתכנית השפעה רבה לא רק על המשתתפים עצמם אלא גם על בני המשפחה. במקרים שבהם בני המשפחה מתנגדים למעבר לדיור עצמאי או חוששים ממנו, צוות התכנית מתווך בינם ובין המשתתפים ומנסה לגייס את תמיכתם.
- ◆ יתרה מזו, לפי עדויות של הורי המשתתפים, צוות התכנית מוריד מן העומס המוטל עליהם, ומסייע להם ולמשתתפים עצמם להשלים את תהליך ההפרדות לקראת המעבר לדיור עצמאי.
- ◆ הורי המשתתפים בתכנית ציינו כי שיתוף הפעולה עמם ומעורבותם בתכנית הם משביעי רצון, וכי באופן כללי הם מרוצים מהשתתפות בנם או בתם בתכנית.

שאלת סיום התכנית ומשך תקופת הסיוע

מרבית המרואיינים – נציגי ארגונים, משתתפים והוריהם, סבורים כי אין להגביל מראש את תקופת הסיוע, שכן חלק מן המשתתפים יצטרכו ליווי למשך תקופה ממושכת או אף לכל חייהם. עם זאת, היקף הסיוע הנדרש צפוי להצטמצם עם הזמן. יתרה מזו, חלק מן המשתתפים צפויים לסיים את השתתפותם בתכנית מרצונם עם השלמת תהליך המעבר. עדות לכך היא העובדה כי במהלך שנתיים וחצי מתחילת התכנית, חמישה משתתפים סיימו מרצונם את השתתפותם בתכנית לאחר שעברו לדיור עצמאי.

הצלחת התכנית

- ◆ כל המרואיינים, נציגי הארגונים וכן המשתתפים ובני משפחותיהם, חשים כי מדובר בתכנית חשובה וחלוצה בתחומה אשר מעניקה מענה שלא היה קיים לפני כן.
- ◆ בזמן עריכת המחקר, 47 מתוך 71 המשתתפים עדיין נטלו חלק פעיל בתכנית:
 - 17 משתתפים עברו מבית ההורים או מדיור חוץ-ביתי לדיור עצמאי במסגרת התכנית
 - 3 משתתפים נוספים החליפו דיור עצמאי במסגרת התכנית
 - 15 משתתפים אחרים מצויים בתהליך של הכנה למעבר
 - 12 הנותרים גרו בדירה עצמאית בעת ההצטרפות לתכנית, ובמסגרתה הם קיבלו תמיכה להשלמת התהליך.
- ◆ נוסף ל-47 משתתפים פעילים, 24 משתתפים סיימו את השתתפותם בתכנית:
 - 5 סיימו את תהליך המעבר ופרשו מן התכנית כי לא חשו צורך בהמשך ליווי וסיוע
 - 19 הנוספים נשרו מן התכנית לפני השלמת תהליך המעבר.
- ◆ עם התרחבות התכנית בעתיד, מוצע ליצור מדד כולל להגדרת הצלחתה. נוסף למעבר עצמו, על מדד זה להתייחס להגברת העצמאות של המשתתף בתחומי החיים השונים, להיותו פעיל בקהילה ולביסוס תחושת השייכות שלו.

דיון וכיווני פעולה

- ◆ **פנאי וחברה.** אחת הסוגיות שמעסיקות את יזמי התכנית נוגעת לשאלה האם ובאיזה היקף אמורה התכנית להציע למשתתפים פעילות חברתית משותפת. מרבית המרואיינים סבורים שפעילות חברתית משותפת חשובה וחיונית, הן לצורכי התמיכה הרגשית והן לצורך השגת מטרות קונקרטיות כמו מציאת שותף לדירה. יחד עם זאת, חשוב להגמיש ולהתאים את אופי הפעילות החברתית לצורכיהם הייחודיים והמשתנים של המשתתפים. מומלץ להציע מגוון פעילויות ולאפשר למשתתפים לבחור את אלה המתאימות להם. כמו כן ניתן להשתמש בכמה אפיקים אפשריים לפיתוח קשרים בין המשתתפים, כמו שימוש ברשתות חברתיות וקיום קשר טלפוני. אלה יכולים לשמש חלופה לתקשורת בין-אישית עבור משתתפים הנרתעים ממפגשים חברתיים בלתי-אמצעיים.
- ◆ **שילוב בקהילה.** חלק מן המשתתפים וההורים דיווחו על תחושת בידוד אחרי המעבר. כדי שהמשתתפים ירגישו בודדים פחות, חשוב לסייע להם ככל האפשר להשתלב במסגרות ובשירותים המוצעים בקהילה בתחומי החיים השונים ובהם בריאות, פנאי, תעסוקה וחינוך. כפי שכבר צוין, שילוב בקהילה הוא מדד הכרחי למעבר מוצלח.
- ◆ **בני המשפחה.** למשפחה תפקיד חשוב במעבר של המשתתף לדיור עצמאי. תפקיד זה כולל עידוד ותמיכה ברעיון המעבר ותמיכה רגשית, פיזית וכלכלית בתקופת המעבר ולאחריה. על כן חשוב לתמוך בעבודת הצוות עם המשפחה הקרובה ואולי אף לבנות מודולה לעבודה עם הורים במסגרת התכנית.
- ◆ **בשלות למעבר.** חלק מנציגי הארגונים ומאנשי הצוות התייחסו למידת הבשלות למעבר. לתכנית מתקבלים אנשים המעוניינים לעבור לדיור עצמאי ומרגישים שהם מסוגלים לכך, אולם לא תמיד ניתן לסמוך על הצהרות המועמדים בדבר מוכנותם. רבים מן המשתתפים חששו מן המעבר ולא היו מסוגלים לבצעו, על-אף כל הסיוע שניתן להם. לכן חשוב ללמוד כיצד ניתן לזהות את האנשים שיהיו מסוגלים, עם סיוע מתאים, לעבור לדיור עצמאי, ואת אלה שלא יהיו מוכנים. נוסף לכך יש לחשוב כמה זמן יש לתת למשתתף "להבשיל" למעבר, וכיצד לסייע למשתתפים שהתקבלו לתכנית כאשר מתברר שאינם מוכנים למעבר.
- ◆ **קביעות הצוות.** צוות קבוע, בעל ניסיון, ידע ורגישות בנושאים הרלוונטיים הוא רכיב חשוב בהצלחת התכנית. במהלך תקופת ההערכה שלושת המתאמים לא התחלפו, והדבר חיזק את הקשר בינם ובין המשתתפים ותרם לניסיון שצברו. עם זאת, בשלושת האזורים הייתה תחלופה של המדריכים וזו פגעה במילוי מיטבי של התפקיד. תחלופה כזו אופיינית לסטודנטים הרואים בעבודה זו עבודה זמנית והזדמנות לרכוש ניסיון מקצועי. יש לחשוב על דרכים לגיוס מדריכים בוגרים יותר, המחפשים עבודה קבועה ואינם נוטים להחליף את מקום עבודתם בקלות.
- ◆ **משך הסיוע בתכנית.** כמעט כל המרואיינים – נציגי ארגונים, משתתפים והוריהם, סבורים כי מן הראוי שהסיוע והליווי יינתנו במשך זמן ממושך, כל עוד למשתתפים יש צורך בהם, תוך כדי הפחתה הדרגתית של מידת האינטנסיביות של הסיוע. אשר להיקף שעות הסיוע המוצע כיום למשתתפים (6-4 שעות שבועיות), מרביתם סבורים כי הוא מספיק. יש הסבורים שבעתיד לא יזדקקו לעזרה או שיזדקקו לה הרבה פחות, אך אינם יכולים להגדיר מראש מתי זה יקרה. ולראיה, יש משתתפים שכבר עברו לדיור עצמאי וסיימו את השתתפותם בתכנית כי אינם מרגישים עוד צורך בהמשך סיוע.

- ◆ **הרחבת אוכלוסיית היעד של התכנית.** המחקר הציף שאלות הנוגעות לאוכלוסיית היעד של התכנית. התכנית מציעה שירות חדש שלא היה קיים עד כה עבור מרבית האנשים עם מוגבלויות, ועל כן חשוב להרחיב את הגדרת אוכלוסיית היעד לא רק לאזורים נוספים, אלא גם לאנשים עם סוגים נוספים של מוגבלויות הזקוקים למערך תמיכה במעבר לדיור עצמאי. גם הגדלה של היצע המשתתפים בכל אזור עשוי לתרום למשתתפים, הן בהיבט חברתי והן בהיבט המעשי, ובעיקר במציאת שותף לדירה.
- ◆ **התאמת התכנית לאוכלוסייה ערבית ולאוכלוסייה חרדית.** בראיונות עלה הצורך להרחיב את התכנית לאוכלוסיות אלה. כדי להצליח בכך יש לשקול בזהירות כיצד כדאי להתאים את התכנית לצורכיהן, לתרבותן ולערכיהן. למשל, יש להביא בחשבון את העובדה כי הן בקרב ערבים והן בקרב חרדים לא מקובל שבן/בת צעירים ייצאו מבית המשפחה אלא אם כן היציאה נעשית לצורך נישואין והקמת משפחה.
- ◆ **גמישות 'סל הסיוע'.** הן מן העולה בראיונות והן בהתחשב בשונות הגבוהה בין צורכי המשתתפים, ה'סל' הניתן במסגרת התכנית צריך להמשיך להיות גמיש במיוחד ולהציע סיוע במגוון רחב של תחומים. לדוגמה, משתתפים שעברו לדיור עצמאי הרבה לפני הצטרפותם לתכנית זקוקים בעיקר לייעוץ ולהדרכה בפתרון בעיות חברתיות. לעומתם, אלה העוברים לראשונה לדיור עצמאי במסגרת התכנית זקוקים לסיוע בניהול חשבון ובניהול משק הבית.
- ◆ **אוטונומיה אישית וזכות לבחירה חופשית.** מימוש הזכות לדיור עצמאי מעניק למשתתפים את האפשרות לממש גם חופש בחירה בתחומי חיים אחרים. המשתתפים מקבלים, לעתים לראשונה בחייהם, את האפשרות לקבל בעצמם החלטות בתחומי חיים שונים, החל מבחירת המזון שיצרכו וכלה בבחירת בן או בת זוג. עם זאת, הבחירה יכולה להוביל לניצול או לאימוץ התנהגויות מסכנות (כמו צריכת אלכוהול או סמים). בהקשר זה יש לשקול האם ובאיזו מידה על צוות התכנית להיות מעורב כאשר נוצר רושם שמשותף מקבל החלטה שגויה ואף מסוכנת עבורו. נראה כי במצבים אלה אין מנוס אלא לתת למשתתפים לבצע את בחירתם, תוך כדי הדרכה, ייעוץ והצבעה על הסיכונים האפשריים הטמונים בה.

דברי תודה

ברצוננו להודות לכל אלה שסייעו לנו בביצוע המחקר ובהכנת דוח זה: לאפרת שטרן, מנהלת התכנית במסד נכויות גוינט ישראל; לאושרית כרמי, גלעד פרולה וטלי רפפורט, מתאמי הטיפול בארגונים המפעילים; ליונתן דרורי, פסיכולוג המלווה את צוותי התכנית בתחום האוטיזם; לחברי ועדת ההיגוי של התכנית – מנהלי התכנית בארגונים המפעילים, נציגות המחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות ונציגות משרד הרווחה.

אנו אסירי תודה למשתתפי התכנית ולהוריהם שהסכימו לשתף אותנו בניסיונם האישי. בלעדיהם המחקר הנוכחי לא היה מתאפשר.

כמו כן אנו מודים לעמיתינו במכון ברוקדייל: לליטל ברלב על תרומתה בביצוע המחקר, לרונית בן-נון על עריכת הלשון של הדוח וללסלי קליינמן על הבאתו לדפוס.

תוכן עניינים

1	1. מבוא
2	2. תיאור התכנית
2	2.1 אוכלוסיית היעד
2	2.2 מאפייני המשתתפים
3	2.3 רכיבי התכנית
3	2.4 היקף הסיוע הניתן במסגרת התכנית
4	3. מחקר ההערכה
4	3.1 מטרת המחקר ושאלות המחקר
4	3.2 שיטת המחקר ואוכלוסיית המחקר
5	ממצאים
5	4. גיוס המשתתפים והקריטריונים לקבלה לתכנית
5	4.1 סיבות וחסמים להצטרפות לתכנית
6	4.2 גיוס המשתתפים לתכנית
6	4.3 הקריטריונים לקבלה לתכנית
7	4.4 נשירה מן התכנית
8	4.5 מעורבות המחלקות לשירותים חברתיים בגיוס המשתתפים
8	4.6 הצעותיהם של נציגי הארגונים המפעילים בנוגע לגיוס המשתתפים
9	5. צוות התכנית
9	5.1 מתאמי טיפול
10	5.2 מדריכים לקידום חיים עצמאיים
11	5.3 ציפיות המשתתפים מן הצוות
11	6. חוויות המשתתפים לאחר המעבר לדיור עצמאי
12	7. התכנית האישית ותחומי הסיוע
12	7.1 התכנית האישית
13	7.2 תחומי הסיוע
16	8. בני המשפחה
18	9. שאלת סיום ההשתתפות בתכנית – ליווי לאורך זמן או הכשרה לתקופה מוגבלת?
18	9.1 עמדותיהם של נציגי הארגונים
18	9.2 עמדותיהם של המשתתפים וההורים
19	10. הצלחת התכנית
19	10.1 התרשמות כללית
20	10.2 מדדים להצלחת התכנית
20	11. דיון וכיווני פעולה

רשימת לוחות

פרק 2: תיאור התכנית

- 2 לוח 1 : מאפייני המשתתפים בתכנית, לפי חלוקה לאזורים
- 2 לוח 2 : מסגרת הדיור בעת ההצטרפות לתכנית, לפי חלוקה לאזורים
- 3 לוח 3 : מסגרת הדיור בתום תקופת ההערכה, לפי חלוקה לאזורים

1. מבוא

במדינות המערב הזכות לדיור עצמאי בקהילה בפרט והזכות הבחירה במסגרת המגורים הרצויה בכלל היא אחת מזכויות היסוד של אנשים עם מוגבלויות. אף על פי שהאמנה בדבר זכויות לאנשים עם מוגבלויות (2006)⁴ אושרה בישראל בשנת 2012, עדיין מספר גבוה של אנשים עם מוגבלויות בישראל מתגוררים בבית הוריהם או במסגרות חוץ-ביתיות, ומספרם של אנשים עם מוגבלויות המתגוררים בדיור עצמאי בקהילה נותר נמוך יחסית. אנשים עם מוגבלויות השואפים להתגורר בדיור עצמאי בקהילה מתקשים בכך עקב העדר סיוע מתאים, ובחלק מן המקרים גם מאחר שבמשך שנים הם גרו במסגרות חוץ-ביתיות. המעבר לדיור עצמאי דורש הכנה נפשית ומעשית נרחבת, הן לאנשים שגרו בבית ההורים והן לאלה שגרו במסגרות דור חוץ-ביתיות, ועל כן עליו להיות מלווה במגוון שירותים, הן קהילתיים והן ביתיים, המותאמים אישית לצורכי האדם ולהעדפותיו. על רקע זה בולט המחסור במודלים ובתכניות שמטרתם לסייע לאנשים עם מוגבלויות המעוניינים לחיות עצמאית בדירה, לבדם, עם בן זוג או עם שותף.

"דיור נתמך" היא תכנית חדשה שמטרתה לסייע לצעירים המעוניינים לעבור מבית הוריהם או ממסגרת מוסדית לדיור עצמאי, אך מתקשים לעשות זאת בכוחות עצמם. התכנית אף מיועדת לתמוך באנשים שעברו לדיור עצמאי ומצויים עדיין בשלבי ההסתגלות. בין היתר מעניקה התכנית עזרה במציאת דירה, בניהול משק הבית ובתכנון פעילות פנאי. התכנית פותחה על ידי מסד נכויות ג'וינט ישראל (שותפות בין ממשלת ישראל, ג'וינט-ישראל וקרן משפחת רודרמן) בשיתוף של אגף השיקום והשירות לטיפול באדם עם אוטיזם במשרד הרווחה ושל כמה רשויות מקומיות⁵.

כשלב מקדים לפריסת התכנית בהיקף ארצי הוחלט לבצע פרה-פיילוט בשלושה אזורים ברחבי הארץ. שלב זה התבצע בתקופה שבין אפריל 2012 לדצמבר 2014 בכמה רשויות מקומיות בצפון, במרכז ובדרום, והשתתפו בו 71 אנשים עם מוגבלויות. בשלב הפיילוט, שהחל בתום שלב הפרה-פיילוט, מיועדת התכנית להתרחב לתשעה אזורים נוספים, ובהמשך – לפריסה רחבה יותר.

את המחקר הזמינו מובילי התכנית במסד נכויות ג'וינט ישראל, במטרה להעריך את שלב הפרה-פיילוט. המחקר נועד לבחון את היבטיה השונים של התכנית, לעמוד על ההצלחות ועל הקשיים ולזהות סוגיות חשובות הנוגעות להפעלת התכנית, כבסיס להרחבתה בעתיד.

בפרק 2 יובא תיאור של התכנית – אוכלוסיית היעד, רכיבי התכנית והיקף הסיוע הניתן במסגרתה. בפרק 3 יוצגו מטרות המחקר ותואר שיטת המחקר. בפרקים 4-10 יוצגו ממצאי המחקר: פרק 4 יעסוק בגיוס המשתתפים ובקריטריונים לקבלה לתכנית, פרק 5 יידון בצוות התכנית – מתאמי הטיפול והמדריכים לחיים עצמאיים, פרק 6 יתאר את החוויות של המעבר בקרב המשתתפים, ופרק 7 יפרט את תחומי הסיוע הניתן במסגרת התכנית. בפרק 8 יתואר מקומם של בני המשפחה במעבר לדיור עצמאי, פרק 9 יעסוק במשך תקופת הסיוע הניתן במסגרת התכנית ופרק 10 יתייחס למידת הצלחתה של התכנית ולמדדי הצלחה. בפרק 11, החותם את הדוח, יובא דיון ויוצעו כיווני פעולה.

⁴ האמנה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלויות (2006). **נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.**

⁵ בשלבי ההערכה השתתפו הרשויות האלה: נהריה, קריית ים, חיפה, רעננה, רמת השרון, רמת גן ואשדוד.

2. תיאור התכנית

2.1 אוכלוסיית היעד

אוכלוסיית היעד של התכנית היא אנשים בני 21-55 עם מוגבלויות פיזיות בינוניות וקשות, אנשים עם לקות על הרצף האוטיסטי בתפקוד גבוה (בעבר תסמונת אספרגר) ואנשים עם הנמכה קוגניטיבית המתגוררים עם הוריהם או במסגרות דיור חוץ-ביתית ומעוניינים לעבור לדיור עצמאי. התכנית אף מיועדת לאלה שכבר גרים בדיור עצמאי בקהילה אך זקוקים לסיוע ולתמיכה.

2.2 מאפייני המשתתפים

כאמור, כשלב מקדים לפריסת התכנית בהיקף ארצי הוחלט לבצע פרה-פיילוט בשלושה אזורים בארץ. בכל אזור הופעלה התכנית על ידי ארגון מפעיל, כמפורט להלן:

- ♦ אזור הצפון (נהריה, קרית-ים, חיפה) – עמותת כיוונים
- ♦ אזור המרכז (רעננה, רמת השרון, רמת-גן) – חברת א.ד.נ.מ בע"מ
- ♦ אזור הדרום (אשדוד) – חברת שלו.

בלוח 1 מוצגת התפלגות מאפייני המשתתפים, לפי חלוקה לאזורים.

לוח 1: מאפייני המשתתפים בתכנית, לפי חלוקה לאזורים

מאפיינים	סך-הכול	צפון	מרכז	דרום
משתתפים בתכנית	47	22	21	4
נשים	21	12	7	2
גברים	26	10	14	2
טווח גילים	48-19	45-25	45-19	48-26
גיל ממוצע	32	32	31	35
נכות פיזית	22	13	6	3
לקות על הרצף האוטיסטי בתפקוד גבוה	17	7	10	-
הנמכה קוגניטיבית	8	2	5	1

בלוח 2 מוצגת התפלגות מסגרת הדיור של המשתתפים בעת הצטרפותם לתכנית, לפי חלוקה לאזורים.

לוח 2: מסגרת הדיור בעת הצטרפות לתכנית, לפי חלוקה לאזורים

מסגרת דיור עצמאי	סך-הכול	צפון	מרכז	דרום
בית ההורים	23	12	8	3
מסגרת חוץ-ביתית	10	7	3	-
דיור עצמאי	14	3	10	1

בלוח 3 מוצגת התפלגות מסגרת הדיור של המשתתפים בתום תקופת ההערכה, לפי חלוקה לאזורים.

לוח 3: מסגרת הדיור בתום תקופת ההערכה, לפי חלוקה לאזורים

דרום	מרכז	צפון	סך-הכול	
-	8	9	17	עברו לדיור עצמאי
1	10	4	15	גרו בדיור עצמאי בעת ההצטרפות
3	3	9	15	נמצאים בתהליך הכנה לקראת המעבר

נוסף למשתתפים בתכנית, 19 אנשים נשרו מן התכנית לפני השלמת תהליך המעבר ו-5 אחרים השלימו את תהליך המעבר וסיימו את השתתפותם בתכנית.

2.3 רכיבי התכנית

התכנית נועדה להעניק סיוע ותמיכה בכמה תחומים:

- ◆ ליווי במימון זכאות לקבלת סיוע מטעם הממשלה במימון רכישת דיור או לקבלת סיוע במימון שכר הדירה.
- ◆ סיוע במציאת דיור הולם – דיור ליחיד, לזוג, או לשניים או שלושה שותפים (בהתאם לרצונו של המשתתף בתכנית).
- ◆ תיווך לשירותים בקהילה לשם מימוש זכויות שונות, ובהן התאמות נדרשות בדירה, זכאות לאביזרי עזר שיקומיים ולשירותי שיקום וכן סיוע בגיוס מימון נוסף לביצוע ההתאמות הנדרשות מארגונים וקרנות.
- ◆ הכנה לקראת המעבר לדיור עצמאי, כולל רכישת מיומנויות לחיים עצמאיים ובהן סידור הבית, עריכת קניות ובישול.
- ◆ התייחסות לצורכי משפחותיהם של המשתתפים, לרבות הכנתן לקראת המעבר, בשיתוף עם עו"ס המשפחה מן המחלקה לשירותים חברתיים.
- ◆ גיבוש תכנית אישית בהתאם לצרכיו הייחודיים של המשתתף. התכנית מתייחסת לכל רכיבי החיים העצמאיים ובהם תעסוקה, פנאי וחברה, ניהול משק בית וניהול כספים, ובטיחות אישית בבית ובקהילה.
- ◆ כוונות בסופי שבוע וחגים ומענה בעת חירום אישי ובטחוני, בעזרת לחצן מצוקה.

את הדירות שוכרים המשתתפים עצמם ולא הארגונים המפעילים את התכנית. התכנית אינה מעניקה למשתתפים סיוע כלכלי, ולכן עליהם לשאת באחריות לתשלומי שכר הדירה ולתשלומים השוטפים באמצעות משכורת חודשית, קצבאות שונות או סיוע מן ההורים. עם זאת, כאמור, במסגרת התכנית המשתתפים מקבלים הדרכה בנוגע למימון הזכות לקבלת סיוע בתשלום שכר הדירה.

2.4 היקף הסיוע הניתן במסגרת התכנית

היקף הסיוע למשתתפים נקבע באופן אישי ובהתאם למצבו של המשתתף ולצרכיו. בממוצע, ניתן למשתתפים בתכנית 'שירות שוטף' בהיקף של כ-4 שעות שבועיות או שירות אינטנסיבי יותר למשך תקופת ההסתגלות של שישה חודשים, במהלכם הם מקבלים שירות של 6 שעות שבועיות, על ידי מתאם הטיפול (עו"ס או מרפאה בעיסוק) ומדריך לחיים עצמאיים.

3. מחקר ההערכה

3.1 מטרת המחקר ושאלות המחקר

המחקר נועד לבחון את היבטיה השונים של התכנית, לעמוד על הצלחות ועל קשיים ולזהות סוגיות ודילמות הנוגעות להפעלתה, כבסיס להרחבת התכנית לאחר שלב הפרה-פיילוט.

המחקר נועד להשיב על השאלות האלה:

- ◆ מהם המאפיינים של המשתתפים בתכנית מבחינת מין, גיל, סוג המוגבלות, מסגרת הדיור הקודמת ומסגרת הדיור הנוכחית?
- ◆ מהם המניעים שגרמו למשתתפים לרצות לעבור לדיור עצמאי?
- ◆ עם אילו קשיים מתמודדים המשתתפים במעבר לדיור עצמאי ולאילו תמיכה הם זקוקים?
- ◆ מהם הגורמים התורמים ליישום התכנית ומהם הגורמים המעכבים אותו?
- ◆ האם המתכונת הנוכחית של התכנית נותנת מענה מיטבי לצורכי המשתתפים?
- ◆ האם התכנית חיזקה את יכולותיהם של המשתתפים והכשירה אותם לחיים עצמאים, ואם כן, כיצד?
- ◆ האם השתנתה איכות החיים הנתפסת של המשתתפים בעקבות המעבר לדיור עצמאי, ואם כן, כיצד?
- ◆ מהו טיבו של שיתוף הפעולה בתכנית בין הארגונים הנוטלים בה חלק?
- ◆ כיצד מגדירים הגורמים השונים המעורבים בתכנית את הממדים להצלחתה: חיזוק האדם לקראת מעבר? עצם המעבר? שיפור איכות החיים?
- ◆ האם המשתתפים שבעי רצון מהיבטים שונים של התכנית?
- ◆ מהן ההמלצות לשיפור התכנית לקראת הרחבתה?

3.2 שיטת המחקר ואוכלוסיית המחקר

במחקר נעשה שימוש בשיטה איכותנית המבוססת על ראיונות עומק חצי מובנים. שתי סיבות עיקריות הביאו להחלטה זו: מספרם הקטן של המשתתפים שאינו מאפשר מחקר כמותי, והעובדה כי מחקר איכותני מאפשר לאתר סוגיות ונושאים חדשים, שהחוקרים ומפתחי התכנית לא חשבו עליהם מראש, ועל כן הוא מתאים לשלב של ניסוי ולמידה. יצוין כי עם הרחבת התכנית בעתיד, מומלץ לערוך מחקר כמותי.

הראיונות נערכו במהלך החודשים פברואר-נובמבר 2014. רואיינו ארבעה נציגי משרד הרווחה ומחלקות רווחה ברשויות המקומיות, שלושה מנהלי התכנית בארגונים המפעילים ושלושה מתאמי הטיפול מטעמן בשלושת האזורים (להלן: נציגי הארגונים), תשעה משתתפים בתכנית וארבעה מהוריהם. סך-הכול רואיינו 23 איש משלושת האזורים שבהם הופעלה התכנית בשלב הפרה-פיילוט. המשתתפים רואיינו פנים אל פנים, לרוב בביתם, כדי להתרשם מהתאקלמותם לאחר המעבר. היתר רואיינו בטלפון.

הראיונות עם נציגי הארגונים עסקו בין היתר במטרות התכנית, בקשיים ובהצלחות, בשיתופי פעולה במסגרת התכנית, בהכשרה ובתמיכה מקצועית לצוות, בגיוס המשתתפים, בצורכי המשתתפים בתחומי העזרה של התכנית, במעורבות בני המשפחה בתכנית ובהצעות והמלצות לעתיד. הראיונות עם המשתתפים⁶ והוריהם עסקו בין השאר בסיבות למעבר לדיור עצמאי, בדילמות ובחששות בנוגע למעבר, בסוגי הסיוע הניתנים במסגרת התכנית, בשביעות הרצון מן התכנית, בעזרה מגורמים נוספים בקהילה ובהמלצות לשיפור התכנית.

ממצאים

4. גיוס המשתתפים והקריטריונים לקבלה לתכנית

4.1 סיבות וחסמים להצטרפות לתכנית

המשתתפים שרואיינו נשאלו מדוע הצטרפו לתכנית. מרביתם העידו כי השאיפה לעצמאות הייתה הסיבה עיקרית להצטרפות:

"רציתי לקחת את המושכות של החיים שלי לידיים. להראות שאפילו שאני אספרגר אני חיה כמו אדם רגיל. גם לי יש בעיות, ומריבות עם המשפחה שלי, שזה נורמלי ורגיל. וכמה שיותר למזער את החלק של האספרגר, שבא לידי ביטוי בקטע החברתי" (אנה)
"רציתי עצמאות כי רציתי שלא יחליטו בשבילי מה לעשות, מתי לחזור, מה לאכול, איך אני רוצה שהחיים שלי ייראו..." (יוסי).

סיבה נוספת להצטרפות היא הרצון בפרטיות:

"הרגשתי שאני צריך שתהיה לי פינה משלי, כאילו שיהיה לי מקום משלי. כאילו, לא מספיק שיש לך חדר שהוא שלך ואת בבית של ההורים שהם הבעלים של הדירה והם קובעים איך לנהל..." (עידן).

יש שהעידו כי חיפשו בתכנית 'גב' – סיוע ותמיכה שנחוצים להם בדרך לחיים עצמאיים:

"זה סוג של לגור לבד עם גב. תמיד יש קשיים שמשתנים. כשיש גב, אז זה יותר קל... זה גב מאוד חזק, בלעדיו לא הייתי מספיקה להתמודד עם כל העומס" (אריאלה).

"הסיבה העיקרית שהצטרפתי זה בגלל שהתכנית הזאת נותנת אפשרות לצאת ממקומות כאלה כמו הוסטלים, ונותנת מעטפת שהבן אדם צריך בעלות סמלית... אני רואה בזה הזדמנות – בלי התכנית הזו אני לא רואה את עצמי יוצא..." (איתי).

המשתתפים ציינו גם כמה חסמים להצטרפות לתכנית. הגבלת אזור המגורים רק לרשויות מסוימות מאלצת מעבר ליישוב אחר; חשש מהפגיעה ביחסים עם המשפחה: "פחדתי שזה יצור ריחוק, שזה יפגע ביחסים" (יוסי); התנגדות המשפחה: "הם רצו שאהיה במקום המוכר והטוב. הם רצו שליטה על מה שקורה לי" (יוסי); חשש מקשיים כלכליים וניהול עצמאי של הבית ושל החשבון, וחשש מהיעדר המעטפת התומכת שיש בדיור חוץ-בית, הכוללת טיפול רפואי, טיפול פרה-רפואי וטיפול רגשי.

⁶ בדוח מובאים ציטוטים מדברי המשתתפים, בשמות בדויים.

4.2 גיוס המשתתפים לתכנית

נציגי הארגונים נשאלו כיצד גיוסו המשתתפים לתכנית. מדבריהם עולה כי הארגונים המפעילים פנו לכמה גופים ובהם מחלקות רווחה ומרכזי תעסוקה, עמותות וארגונים של אנשים עם מוגבלויות (כמו אפ"י ואיל"ן) ומרכזים לחיים עצמאיים ומסגרות חוץ-ביתיות (בצפון). נוסף לכך, כמה משתתפים גויסו באמצעות שיטת 'חבר מביא חבר' ודרך תכניות אחרות. מתוך הראיונות עולות כמה נקודות חשובות בנוגע לגיוס המשתתפים לתכנית, ואלה הן:

- ◆ **תפקיד מחלקות הרווחה המקומיות.** נציגי הרשויות המקומיות ונציגת משרד הרווחה הדגישו את תפקידן המרכזי של הרשויות בגיוס המשתתפים לתכנית: "המחלקות לשירותים חברתיים הן השער העיקרי לפרויקט" (נציגה של משרד הרווחה). נציגות הרשויות המקומיות ציינו כי חשוב להטמיע את קיומה של התכנית החדשה בקרב עובדות סוציאליות על מנת שאלה יזכרו להציע אותה למשתתפים פוטנציאליים.
 - ◆ **גיוס באמצעות תכניות אחרות.** גיוס משתתפים באמצעות תכניות אחרות בלט במיוחד בצפון ובמרכז. עמותת כיוונים גייסה כמה משתתפים מתכניות אחרות שהיא מפעילה, כמו "כנפיים", "בוגרים" ו"מנטורים". משתתפים באזור המרכז גויסו באמצעות תכניות ובהן "רעים" ו"בית גלגלים".
 - ◆ **קבלה לתכנית.** הקבלה לתכנית מתבצעת בוועדת קבלה, לאחר כמה מפגשים בין המועמד ומשפחתו ובין מתאם התכנית. אם המועמד נמצא מתאים הוא מתבקש לחתום על חוזה ומצטרף לתכנית. החוזה מחייב את המשתתף לתשלום חודשי של 50 ₪, תשלום סמלי שנועד בעיקר לתרום למחויבותו לתכנית.
 - ◆ **בעיות בגיוס.** בעיות בגיוס דווחו בעיקר באזור הדרום, שם פעלה התכנית רק בעיר אשדוד. למרות השקעה רבה בשיווק התכנית ופנייה לכל הגופים הרלוונטיים בעיר, ובכללם מחלקת הרווחה ועמותות, לא הצליחו מפעילי התכנית באזור (חברת שלו) להגדיל את מספר המשתתפים בהתאם למכסה האזורית. בין הגורמים שהקשו במיוחד על גיוס משתתפים באזור הדרום ניתן לציין את הגורמים האלה:
- לעומת שני האזורים האחרים שבהם פעלה התכנית בכמה רשויות מקומיות, באזור הדרום היא הופעלה רק בעיר אשדוד.
 - היו מועמדים עם הנמכה קוגניטיבית שהתכנית לא הוצעה להם, מכיוון שהמכסה של מוגבלות זאת התמלאה.

4.3 הקריטריונים לקבלה לתכנית

אלה הם הקריטריונים לקבלת המשתתפים לתכנית:

- ◆ **מצב משפחתי.** באופן עקרוני התכנית יועדה גם לזוגות, אולם בפועל, מלבד זוג אחד שהכירו בתכנית ועברו לגור יחד, כל המשתתפים היו רווקים.
- ◆ **סוג המוגבלות.** לתכנית התקבלו אנשים בני 21-55 עם מוגבלויות פיזיות בינוניות וקשות, אנשים עם לקות על הרצף האוטיסטי בתפקוד גבוה או אנשים עם הנמכה קוגניטיבית. במקרה של מוגבלות פיזית, לתכנית התקבלו מי שמקבל קצבת נכות וקצבת שירותים מיוחדים מביטוח לאומי. מועמדים

עם לקויות אחרות התקבלו על פי אבחון ונדרשו להירשם במחלקת הרווחה במהלך החודשים הראשונים לאחר הצטרפותם לתכנית.

◆ **מסגרת הדיור לפני התכנית.** התכנית יועדה לאנשים המתגוררים עם הוריהם או במסגרות דיור חוץ-ביתיות ורוצים לעבור לדיור עצמאי, או לכאלה שגרים בדיור עצמאי (לבד או עם שותפים) וזקוקים לסיוע בהתארגנות. הכללת אנשים המתגוררים במסגרות דיור חוץ-ביתיות בתכנית לוותה בהסתייגות מצד נציגי הרשויות המקומיות. חלק מהם סברו כי התכנית מתאימה בעיקר לאנשים הגרים בקהילה ופחות לאנשים הגרים במסגרות דיור חוץ-ביתיות הרגילים לדיור החוץ-ביתי. באזור הצפון ובאזור המרכז גויסו לתכנית 10 משתתפים הגרים במסגרות חוץ-ביתיות (7 בצפון ו-3 במרכז), ואילו באזור הדרום כלל לא גויסו משתתפים כאלה.

◆ **דת/לאום.** המשתתפים בתכנית הם רובם ככולם יהודים חילונים, מלבד משתתף ערבי נוצרי ומשתתף דרוזי באזור הצפון. מתאמת התכנית באזור העידה כי לא היו קשיים מיוחדים בשילוב משתתפים אלה בתכנית. עם זאת יש להניח כי כאשר התכנית תתרחב יהיה צורך להתאימה לאוכלוסייה הערבית, כמו גם לאוכלוסיות נוספות כגון האוכלוסייה החרדית.

◆ **יכולת כלכלית.** כמה מנציגי הארגונים התייחסו לנושא יכולתם הכלכלית של המועמדים ולשאלה אם גורם זה אכן מהווה קריטריון לבחירתם. מצד אחד, לדעת חלק מנציגי הארגונים, יכולת כלכלית של המועמדים אינה צריכה להוות קריטריון לכניסה לתכנית. מנגד, על המשתתפים בתכנית להיות בעלי יכולת כלכלית מספקת לכיסוי שכר דירה והוצאות חודשיות אחרות, נוסף על זכאותם לסיוע בתשלום שכר הדירה, מטעם הממשלה. אחד ממתאמי התכנית הוסיף כי מעבר ליכולת לכסות את שכר הדירה והתשלומים השוטפים, עבודה בשוק החופשי במשרה מלאה מעידה גם על רמת תפקוד גבוהה שעשויה לסייע במעבר לדיור עצמאי, אך זו אינה מהווה קריטריון הכרחי.

◆ **מוטיבציה של המועמדים.** נציגי הארגונים הדגישו את חשיבותה הרבה של המוטיבציה של המועמדים להשתתף בתכנית. חשוב לבחור את האנשים שבאמת מעוניינים להשתתף בה, כפי שמעיד אחד ממתאמי התכנית: *"אני מחפש את האדם שהוא מאוד אקטיבי... אם אני רודף אחריי, זה אומר שהוא לא שם..."*.

◆ **מידת הבשלות למעבר.** רבים מנציגי הארגונים שרואיינו התייחסו למידת הבשלות של המועמדים לעבור לדיור עצמאי. קיים קושי להגדיר את מידת הבשלות לתכנית וייתכנו גם הבדלים בהגדרת מושג זה. נציגי הארגונים תהו אם תהליך ה'הבשלה' אמור להיכלל במסגרת התכנית הנוכחית או שמא על מועמדים שטרם הבשילו למעבר לעבור את שלב ההכנה באמצעות הצטרפותם לתכנית אחרת שתשרת אותם במיוחד למטרה זו.

4.4 נשירה מן התכנית

19 משתתפים נשרו מן התכנית בשל בעיות וקשיים שונים. היו ששינו את דעתם והחליטו להמשיך לגור עם הוריהם או במסגרות חוץ-ביתיות, היו שעזבו את התכנית עקב התנגדות מצד הוריהם או בשל קשיים כלכליים, והיו שנשרו בשל חוסר בשלות למעבר או היעדר שיתוף פעולה עם הצוות. עם זאת, כפי שהדגישו שניים ממתאמי התכנית, נשירה אינה כישלון. המשתתפים שנשרו בחנו את האפשרות של יציאה מן הבית, עברו תהליכים חשובים ורובם אף שיפרו את מידת עצמאותם בתחומי החיים השונים.

4.5 מעורבות המחלקות לשירותים חברתיים בגיוס המשתתפים

נציגי הארגונים הדגישו במיוחד את תפקידה של הרשות המקומית באיתור ובגיוס המשתתפים ובהצלחתה הכללית של התכנית. ואכן, נציגי הרשויות הדגישו כי חשוב שגם אחרי הגיוס לתכנית הם ימשיכו להיות מעורבים ומעודכנים בהתקדמות המשתתפים. עוד ציינו נציגי הרשויות כי על אנשי הצוות של הארגונים המפעילים להכיר את דרכי עבודתן ואת תחומי האחריות של המחלקות הרלוונטיות ברשויות המקומיות.

יצוין כי נציגי מסד נכויות גיונט ישראל, נציגי הרשויות המקומיות ונציגי הארגונים המפעילים בשלושת האזורים העידו על יחסי שותפות ואמון הדדיים עם המחלקות לשירותים חברתיים גם בתחומים נוספים. נציגה של אחת הרשויות המקומיות ציינה כי: "המחלקה היא חלק אינטגרלי מן התכנית". נראה כי בקרב הארגונים שוררת אווירה של פתיחות והם מגלים מעורבות מלאה במשימה המשותפת.

4.6 הצעותיהם של נציגי הארגונים המפעילים בנוגע לגיוס המשתתפים

◆ **הרחבת הפריסה הגאוגרפית.** המשתתפים נדרשו לשכור דירה באזורים של הרשויות המקומיות שהשתתפו בתכנית, לעתים בניגוד להעדפותיהם. לדעת כל נציגי הארגונים יש להרחיב את התכנית לאזורים נוספים. הדבר חשוב במיוחד באזור הדרום, שם הופעלה התכנית ברשות מקומית אחת בלבד (אשדוד), עובדה שהקשתה על גיוס משתתפים.

◆ **צמצום קבוצת הגיל.** התכנית יועדה לבני 21-55. עם זאת, לדברי חלק מן המרואיינים, התכנית מתאימה בעיקר לאנשים בני 25-40, אנשים צעירים המסוגלים לשינוי ועם זאת בוגרים דיים, בעלי מודעות עצמית היודעים מה מתאים להם ולמה הם שואפים.

◆ **הרחבה לסוגי מוגבלויות נוספים.** נציגי הארגונים שרואיינו היו תמימי דעים כי יש להרחיב את התכנית לסוגים נוספים של מוגבלויות, בראש ובראשונה לאנשים עם לקויות חושיות (לקויי ראייה ולקויי שמיעה). צוות התכנית בדרום ונציגת עיריית אשדוד הציעו שלא להגביל את מספר המכסות לאנשים עם הנמכה קוגניטיבית וכן לכלול בתכנית גם אנשים עם מוגבלות פיזית מתונה.

◆ **הרחבת התכנית.** אחד מאנשי הצוות התבטא בחריפות: "הפרויקט הזה נבנה לקרם-דה-לה-קרם של הנכים". לדעת רוב אנשי הצוות ולדעתם של נציגי הארגונים השותפים, יש להרחיב את התכנית לאזורים נוספים, לאנשים בעלי מוגבלויות נוספות, לאוכלוסיות נוספות (ערבים, חרדים), לאנשים עם יכולות כלכליות שונות וגם למועמדים מתאימים שזקוקים להכנה ממושכת יותר ('הבשלה') לקראת המעבר. הגדלת מספר המשתתפים בתכנית בכל אזור תתרום להרחבת המעגל החברתי, תקל על מציאת שותף לדירה ועוד.

◆ **שיקול הדעת של המתאם בבחירת המשתתפים.** שיקול הדעת של המתאם, במיוחד בנוגע למידת הבשלות של המשתתף, הוא בעל משקל. עם הזמן רכשו המתאמים מיומנות לזיהוי מדויק יותר של מועמדים המתאימים לתכנית. למידה זו באה לביטוי גם בהדרכות שהועברו לצוות התכנית.

◆ **תפקיד המתאם בבחירת המשתתפים לתכנית.** לצוות התכנית, ובייחוד למתאמים, תפקיד חשוב בבחירת המשתתפים. היו שצינו שהמשתתפים זוכים לרווחים משניים כתוצאה מהשתתפותם בתכנית, כמו קבלת תשומת לב והערכה, ותחושה אישית של התקדמות, ולכן לא ניתן להסתמך רק על

הצהרות המועמדים בדבר נכונותם ויכולתם לעבור לדיור עצמאי. מסיבה זו יש חשיבות רבה לניסיונו המקצועי של מתאם התכנית וליכולתו למיין טוב יותר את המועמדים לתכנית על פי המוטיבציה והבשלות למעבר.

♦ **פנייה לאנשים שנדחו בוועדות לדיור חוץ-ביתי.** בראיונות עלתה האפשרות להציע את התכנית לאנשים שאינם עונים לקריטריונים של דיור חוץ-ביתי, אך עשויים להיות מעוניינים בדיור עצמאי.

♦ **הגברת שיתוף הפעולה עם הרשויות המקומיות.** הצלחת התכנית תלויה במידה לא מבוטלת במעורבות של עובדי הרווחה ברשויות המקומיות ובשיתוף פעולה מרבי עמם. על העובדים הסוציאליים ברשויות להטמיע את קיומה של התכנית ולהציעה לכל המועמדים המתאימים, וכן לעקוב אחריהם במהלך השתתפותם בתכנית ולסייע בהתקדמותם.

5. צוות התכנית

5.1 מתאמי טיפול

בכל אזור מרכז את התכנית מתאם טיפול שהנו עובד סוציאלי או מרפא בעיסוק. קשה להפריז בחשיבותו של המתאם. הוא ממונה על מגוון משימות ובהן שיווק התכנית וגיוס משתתפים, מיון המועמדים לתכנית, עריכת מפגשי האינטייק עמם והחתמתם על החוזה, בניית התכניות האישיות, מעקב אחר התקדמותם ותמיכה רגשית בהם, וכן ניהול הקשר השוטף עמם ועם בני משפחתם. המתאם נפגש עם כל משתתף פעם בשבועיים-שלושה ושומר עמו על קשר טלפוני בהתאם לצורך. נוסף לכך המתאם אחראי להתאמת הדירה והציוד בה לצורכי המשתתף. המתאם, לדברי האחת המשתתפות, מבצע "מעין בקרה" ובודק את "איכות התכנית אתי, איך התכנית תורמת לי, איך להשתפר".

הקשר עם המתאם חשוב מאוד למשתתפים. הם רואים בו קשר קבוע ובטוח יותר מן הקשר שלהם עם המדריכים, שיכולים להתחלף ולפרוש. המתאמים מכירים היטב את המשתתפים מתחילת דרכם בתכנית, והם אלה שחשים בפועל את התקדמותם. המשתתפים העריכו את התמיכה הרבה שהם מקבלים מן המתאמים ואת זמינותם הגבוהה עבורם. נוסף לכך, הורי המשתתפים הדגישו את המומחיות, את הניסיון ואת הרגישות של המתאמים.

המתאמים מנחים את המדריכים ומכוונים את עבודתם. הם נפגשים עמם מדי שבוע, נמצאים עמם בקשר טלפוני שוטף ורואים עצמם אחראים לשלומם של המדריכים ולשביעות רצונם בעבודה. המתאמים אף נמצאים בקשר קבוע (מפגשים אישיים וקשר טלפוני) עם מנהלי התכנית בארגון המפעיל, ותדירות מפגשיהם משתנה מאזור לאזור. כמו כן, המתאמים נמצאים בקשר קבוע עם נציגות הרשויות המקומיות ועם רכזת התכנית מטעם מסד נכויות ג'וינט ישראל, והם משתתפים בוועדות היגוי אזוריות וארציות. בכל האזורים דיווחו המתאמים על שיתוף פעולה טוב עם הרשויות המקומיות ועם הג'וינט.

הכשרת המתאמים כללה שתי הכשרות קבוצתיות בנושא אנשים עם הנמכה קוגניטיבית ושני ימי עיון בנושא אנשים עם לקות על הרצף האוטיסטי בתפקוד גבוה (בעבר תסמונת אספרגר). נוסף לכך השתתפו המתאמים, יחד עם המדריכים, בקורס הכשרה כללי (שבעה ימי לימוד) שנערך בקרייה האקדמית קריית

אונו, והתמקד בנושאים כגון כתיבת תכניות אישיות, עבודה עם המשפחות, התמודדות עם משברים סביב היציאה מן הבית, טיפול במצבי משבר, שילוב בקהילה ושיקום תעסוקתי. עם זאת, מתאמת התכנית בדרום ציינה כי הייתה מעדיפה ללמוד יותר על מיצוי זכויות והנגשת דירה טרם נכנסה לתפקיד.

בכל האזורים לוו הצוותים ליווי מקצועי על ידי פסיכולוג מטעם התכנית, שלו התמחות מיוחדת בעבודה עם אנשים עם לקות על הרצף האוטיסטי. הליווי התמקד במיוחד בשלב בדיקת ההתאמה של המועמדים לתכנית, ותדירותו השתנתה בהתאם למספר המועמדים והמשתתפים עם לקות זאת בכל אחד מן האזורים. יצוין כי אחד המתאמים הביע רצון בליווי מקיף ואינטנסיבי יותר, ואילו היתר ציינו כי הליווי שניתן הספיק להם.

המתאמים דיווחו על קשיים במילוי תפקידם. בין היתר צוין הצורך הרב להסתמך על שיקול דעת מקצועי, כמו במקרה של מיון המועמדים לתכנית. אחת המתאמות ציינה בהקשר זה כי בפועל היא עובדת עם המשתתפים הרבה פחות מן הצפוי, בגלל הצורך להשקיע מאמצים רבים בשיווק התכנית ובגיוס משתתפים.

5.2 מדריכים לקידום חיים עצמאיים

רוב המדריכים הם צעירים וחלקם סטודנטים למקצועות טיפוליים, כגון עבודה סוציאלית, חינוך ופסיכולוגיה. המדריך מתחיל לעבוד עם המשתתף לאחר החתמתו על החוזה. התפקיד כולל מפגש פעם או פעמיים בשבוע עם המשתתפים (4-6 ש"ש למשתתף) ושמירה על קשר טלפוני שוטף עמם. השעות המיועדות למפגשים כוללות גם זמני נסיעות, מילוי דוחות תקופתיים וקיום מפגשים עם אנשי צוות נוספים. המפגשים מוקדשים להדרכה מעשית ולליווי במשימות השונות, על פי התכנית האישית ולפי צורכיהם המשתנים של המשתתפים – סיוע בחיפוש הדירה או השותף, מילוי משימות שונות בבית, ליווי בחיפוש העבודה, סיוע בהבנת מצבים חברתיים ועוד.

מעניין לציין כי מנהלי התכנית מטעם הארגונים הדגישו היבטים שונים בתפקיד המדריך. מנהל התכנית בחברת א.ד.נ.מ בע"מ הדגיש את הצד הטכני והמעשי הבא לביטוי בסיוע קונקרטי, ואילו מנהל עמותת כיוונים ציין כי נוסף לצד הטכני והמעשי המדריכים מעניקים למשתתפים תמיכה רגשית.

לדעת אחד המתאמים, עבודתם של המדריכים מורכבת מאוד ושכרם אינו גבוה. הרווח העיקרי של המדריכים מן העבודה בתכנית הוא למידה ורכישת ניסיון מקצועי בעבודה סוציאלית או במקצועות טיפוליים רלוונטיים, וכן תחושת סיפוק מנטילת חלק בתהליך חדש וחשוב.

בדומה למתאמים, גם המדריכים עברו הכשרה מטעם הארגונים המפעילים, וכן מטעם מסד נכויות גיוינט ישראל. ההכשרה עסקה באנשים עם לקות על הרצף האוטיסטי בתפקוד גבוה ובאנשים עם הנמכה קוגניטיבית, וכמו כן כללה קורס הכשרה כללי שתכניו תוארו בסעיף הקודם. נוסף לכך, המדריכים, יחד עם המתאמים, משתתפים בסמינרים במגוון נושאים המאורגנים על ידי הארגונים המפעילים.

מרבית המשתתפים מרוצים מעבודת המדריכים ומן הקשר עמם. אם של אחד המשתתפים סיפרה על המדריך הקודם שליווה את בתה. לדבריה, המדריך היה "אוזן קשבת לדוגמה" ו"מאמי של המדינה".

המדריך זמין ליצירת קשר טלפוני ומשתתפים יכולים לפנות אליו במקרה של בעיה או שאלה: "תמיד מוצאת און קשבת...". עם זאת, אחת האימהות העירה כי למדריכה, שהיא חדשה בתפקידה, חסר ידע וחסרה היכרות ורגישות לאנשים עם תסמונת לקות על הרצף האוטיסטי בתפקוד גבוה. לדבריה, המדריכים עדיין צעירים וחסרי ניסיון בעבודה עם אנשים עם מוגבלויות והם זקוקים להכשרה ולהדרכה מקצועית מקיפות יותר. אשר לתכיפות המפגשים עם המדריכים, אף שמרבית המשתתפים ציינו כי היקף הפגישות עמם מספיק לצורכיהם ואין צורך ביותר מפגשים, היו שהעידו כי הם מעוניינים ביותר מפגשים עם המדריך.

תחלופת המדריכים: במהלך שתי שנות פעילות התכנית, באזור הצפון התחלפה מדריכה אחת, במרכז התחלפו שלושה מדריכים ובדרום – שישה. מרביתם פרשו מסיבות אישיות, כגון מחלה, היריון או שינוי מקום המגורים. מתאמת התכנית באשדוד ציינה כי התחלופה הגבוהה במיוחד של המדריכים פגעה בהתקדמות המשתתפים, שכן לקח זמן למצוא מדריכים חדשים ובחלק מן הזמן המשרה לא כלל אוישה, דבר שללא ספק העמיס על המתאמת והקשה על המשתתפים. מאחר שלמשתתפים לוקח זמן לפתח קשרי אמון עם המדריכים, תחלופה תכופה של מדריכים בתכנית המבוססת על מערכת היחסים בין המשתתף ובין הצוות (מתאם ומדריך) היא בעייתית מאוד. ואכן, המשתתפים והוריהם העידו על הבעייתיות הטמונה בהחלפת המדריכים. אנה ציינה כי היא מצטערת מאוד שהמדריך הקודם שלה עזב והיא שומרת אתו על הקשר גם עכשיו. אמה של אחת המשתתפות בתכנית ציינה כי אחרי החלפת המדריך שעמו היה קשר מעולה, בתה עדיין מתקשה לתת אמון במדריכה החדשה: "כל הזמן כאילו 'מנסה' אותה".

5.3 ציפיות המשתתפים מן הצוות

המשתתפים ציינו כמה תכונות החשובות להם בעבודתם של המתאמים והמדריכים: חוסר ביקורתיות, איכפתיות, יחס אישי, זמינות ויכולת הקשבה. למשתתפים חשוב מאוד לקבל מן הצוות לגיטימציה מלאה להיעזר בהם בפתרון בעיות בתחומי החיים השונים. נוסף לכך, המשתתפים סבורים כי חשוב מאוד שאנשי הצוות "ידחפו" וינחו אותם לעשייה עצמאית באמצעות הדרכה, ליווי והנחיה צמודים. למשל, חשוב שהמדריך והמתאם ייתנו טיפים לחיפוש נכון של מקום העבודה, אך יחד עם זאת עליהם להשאיר את המלאכה למשתתפים עצמם. בהקשר זה מתארת אריאלה: "צוות התכנית אומר למשתתפים: 99% מהעבודה אתם עושים לבד, אנחנו רק תומכים בכם". כך לומדים המשתתפים להיות פעילים ולקחת אחריות על חייהם.

6. חוויות המשתתפים לאחר המעבר לדיור עצמאי

המשתתפים התבקשו לתאר את חוויותיהם האישיות ואת תחושותיהם בעקבות המעבר. דבריהם הם עדות לנחיצותה של התכנית.

חלק מן המשתתפים העידו על הקושי הטמון במעבר לדיור עצמאי. אנה, שעברה מבית הוריה לדיור עצמאי עוד בטרם הצטרפותה לתכנית, מתארת את חוויית המעבר:

"היה לי מאוד קשה. זה היה לקפוץ למים העמוקים כי אחרי 40 שנה שאת גרה בבית ויש לך הכול. זה כאילו נולדתי בגיל 40... היה לי קשה להיות פה לבד, מהבחינה שבבית [של ההורים] אני מגיעה, ויש מישהו. גם אם הוא לא נמצא יש אנרגיות שלו. ופה לא היה לי...".

נוסף לתחושת הבדידות, התווסף החשש הכלכלי הכבד :

"לא הייתה לי טלויזיה, ולא היה לי אינטרנט. לא עבדתי, ולא היה לי איך לשלם את זה... הפחד מזה שלא יהיה לי כסף לשלם דברים, כמו קורת גג, זה הפחד העיקרי שלי. שגם דברים שאני רוצה כמו אינטרנט או טלויזיה בכבלים, שבשבילי זה מותרות, אני מוותרת. גם באוכל אני קונה את המזון הבסיסי... יש לי רשימה של דברים שאני רוצה. חלק זה "מאסט" וחלק מותרות. אני עושה רשימה ומחליטה מה בא קודם".

סיפורו של יואב שונה וייחודי. יואב גר לפני המעבר עם הוריו ועם אחיו הגדול ומשפחתו מרובת הילדים. הוא ישן בסלון ונעדר כל מרחב פרטי – בהיבט הפיזי, הרגשי והכלכלי. בשונה מאנה וממרבית המשתתפים, יואב שמח על הפרטיות שקיבל בעקבות המעבר ולא סבל מן הבדידות. עכשיו הוא מרגיש עצמאי ובוגר יותר, לומד לבצע בכוחות עצמו את עבודות הבית השונות ולנהל את כספיו: *"פעם הייתי מוריד ביום שישי בערב 400 ₪ בלי בעיה, היום אני לוקח את 100-200 ₪ וגם מזה מחזיר עודף. אני חושב לפני כל דבר שאני קונה, אפילו סיגריות".*

נוסף לצורך להתמודד עם אורח חיים שונה מזה שאליו היו רגילים, לרכוש מיומנויות חיים חדשות וללמוד לחיות לבד, עם או בלי שותף, חלק מן המשתתפים התמודדו גם עם תקיפות הטילים במבצע צוק איתן. כך מתאר עידן את חוויית המעבר שלו לדיור עצמאי בקיץ 2014 :

"חתמתי על החוזה בדיוק בראשון ביולי, ביום הראשון של החופש הגדול, כשבדיוק התחיל כל הבלגן והתחילו כל היריות, האזעקות, והתמודדתי עם הכול. ככה הייתי צריך ישר להתמודד עם הכל לבד, לדעת לרדת למקלט וכל זה. וקצת למדתי, אני מדי פעם גם לומד לעבור על החשבונות, לזכור לבדוק את ה"תנועות האחרונות", לשלם את כל המסים, ארנונה וחשמל".

בסיפוריהם האישיים מתייחסים המשתתפים לרובדי החיים השונים ובהם תעסוקה, ניהול בית ותקציב, חברה ופנאי, יחסים עם המשפחה הקרובה וזוגיות. אלה יוצגו בפרק הבא.

7. התכנית האישית ותחומי הסיוע

7.1 התכנית האישית

התכנית האישית נקבעת על ידי המשתתף והמתאם כבר בשלבי ההצטרפות לתכנית. התכנית כוללת הן מטרות לטווח הקצר (חודשים אחדים) והן מטרות לטווח הארוך. המטרות קצרות הטווח אמורות לקדם את המשתתף לקראת מטרת העל שהיא בדרך כלל המעבר לדיור עצמאי. כך מתארת אנה, משתתפת בתכנית, את התכנית האישית :

"יש הרבה דברים שאני רוצה להשתפר, לשנות. למשל סידור הבית. לעשות רשימה של מטרות. לפרק את המטרות ליעדים. את יכולה להגדיר מטרה לסוף שנה, ויעדים הם קצרי טווח, בני יום או שבוע או חודש. כדי להגיע למטרה העיקרית, את שמה יעדים לכל חודש".

התכנית האישית משקפת את אופיו הגמיש והאישי של הסיוע: *"כל אחד הוא עולם בפני עצמו, לכל אחד יש בעיות מאוד ייחודיות. לכן, לכל אחד יש תכנית אישית"* (מנהל התכנית באחד האזורים).

כדי לסייע בגיבוש המטרות לתכנית האישית, נדרש המשתתף למלא שאלון פתוח על תפקודו בתחומי החיים השונים ובהם ניהול כספי, תעסוקה, חברה ופנאי, תפקוד יום-יומי, טיפול שוטף בבית, סידורים, קישור לגורמים בקהילה בנושאים שונים, זוגיות ויחסים בין-אישיים. בהתאם לכך, התכנית האישית עוסקת במגוון רחב של תחומי סיוע, ובהם חיפוש דירה ושותפים, ניהול משק בית וניהול תקציב, תעסוקה, מיצוי זכויות, פנאי וחברה, סיוע בפתרון בעיות ביחסים עם אנשים בסביבה הקרובה, חיבור לשירותים בקהילה, תיווך ביחסים עם בני משפחה, תמיכה רגשית וסיוע במצבי חירום (כולל התקנת לחצן מצוקה). תחומי הסיוע העיקריים יפורטו להלן.

7.2 תחומי הסיוע

7.2.1 מציאת דירה ושותפים לשכירות

הן משתתפים והן אנשי צוות העידו על קשיים רבים במציאת דירה. נוסף למציאת דירה מתאימה באזור הרצוי ובמחיר סביר, חוסר הנכונות להשכיר דירות לאנשים עם מוגבלויות וחוסר הנגישות של דירות ובניינים רבים מקשים אף הם. "כשהמתווך אמר לו [לבעל הבית] שצריך לעשות התאמה באמבטיה בשירותים, בעל הבית אמר: מה, אני אשכיר לנכה? ואם הוא לא ישלם?... " (יוסי).

סיוע צמוד של אנשי הצוות חשוב מאוד בתהליך חיפוש הדירה, ניהול המשא ומתן בנוגע לתנאי השכירות וחתימת החוזה וכן הנגשת הדירה, במידת הצורך. אחת המשתתפות, שלה נכות פיזית קשה, העידה כי רק בעזרת הסיוע של המתאמת הצליחה למצוא דירה ולהנגישה בהתאם לצרכיה הייחודיים. משתתף אחר עם לקות על הרצף האוטטיסטי בתפקוד גבוה (בעבר תסמונת אספרגר) הדגיש את הסיוע שקיבל מן המדריכה אשר לימדה אותו לא רק היכן ואיך מחפשים מודעות מתאימות, אלא גם כיצד מתקשרים ומשוחחים עם בעלי הדירות. מרואיינים שהעדיפו לגור בשותפות ציינו גם קשיים במציאת שותפים מתאימים. גם בתהליך זה חיוני ליווי צמוד של המתאם והמדריך.

7.2.2 ניהול בית ותקציב

מרואיינים רבים, הן משתתפים והן אנשי צוות, ציינו את ניהול הבית ואת הניהול הכספי כתחומי סיוע חיוניים. המשתתפים הדגישו את חשיבות הליווי שקיבלו מן המדריכים ברכישת מיומנויות לביצוע עצמאי של פעילויות בסיסיות הקשורות לניהול משק הבית, ובכללן בישול, ניקיון וכביסה. לדוגמה: יואב, שעבר לדיור עצמאי שלושה חודשים לפני הראיון, סיפר כי בתחילה לא ידע כלל לבצע פעולות של ניהול משק בית, היה רגיל שאימא שלו מכינה קפה, מבשלת ומנקה. פתאום הוא היה צריך לעשות הכול לבד. המדריכה לימדה אותו ועשתה אתו יחד את פעילויות הבית. ביום שבו התקיים הראיון בביתו החדש, יואב הפעיל בעצמו, לראשונה, את מכונת הכביסה. אשר לניהול הכספי, משתתפים רבים ציינו כי המדריכים לימדו אותם כיצד בונים מאזן כספי חודשי:

"...עשיתי את זה יותר מדי מסובך. היו לי טבלאות הכי מדויקות, מה הוצאתי, מאיפה, כמה, ולא ראיתי את התמונה הגדולה. אז הוא [מדריך] אמר את צריכה לעשות דבר כזה – לקחת הכנסות והוצאות, לרשום את הסכום... אלה הכנסות ואלה ההוצאות... היום אני אפילו לא רושמת את זה במחשב. כל מה שאני מוציאה, יש לי מחברת, אני רושמת תאריך – וסכום. עכשיו לקחתי דף פוליו גדול ורשמתי תקציב לחודש שאני רוצה להוציא..." (אנה).

7.2.3 תעסוקה

למרות שמטרת התכנית היא מעבר לדיור עצמאי ולא שילוב בתעסוקה, מרבית המעורבים בה מקרב נציגי הארגונים, המשתתפים וההורים, סבורים כי היא קשורה קשר הדוק לנושא התעסוקה. ואכן, צוות התכנית מסייע למשתתפים בחיפוש העבודה: איתור מקומות עבודה מתאימים, שליחת קורות החיים, קישור עם מעסיקים פוטנציאליים, הדרכה לקראת הריאיון וכו'. אחד המשתתפים ציין בהקשר זה כי: "השילוב של השניים יוביל ליציאה [לדיור עצמאי]" (איתי).

המרואיינים, ובמיוחד אלה הגרים ביישובים שבהם השכירות יקרה, הדגישו כי כדי לשכור דירה נדרשת הכנסה מספיקה וקבועה. מסיבה זו חלק גדול מן המשתתפים בתכנית רואים במציאת עבודה תנאי מקדים והכרחי ליכולת לעבור. ואכן, רוב המשתתפים שרואיינו מצאו או החליפו מקום עבודה בעקבות הצטרפותם לתכנית. לדוגמה, בעזרת צוות התכנית עברה אורית מעבודה במפעל מוגן למקום עבודה רגיל. מעבר לדיור עצמאי גרם למשתתפים אחרים, שלא עבדו לפני כן, להתחיל לחפש עבודה: "אני רוצה עבודה, גם כדי להכניס כסף, וגם כדי להכניס יותר עניין לחיים, להכניס שגרה, מסגרת..." (יוסי).

נוסף לכך, התכנית מסייעת למשתתפים אשר נתקלים בקשיים שונים במקום עבודתם. המתאם, יחד עם המדריך, מנחים ומלווים אותם בהתנהלותם מול המעסיק ומול עמיתיהם לעבודה. כך לדוגמה, עומרי סיפר כי המדריכה הנחתה אותו כיצד לבקש העלאה במשכורת, והייעוץ אכן נשא פרי. אנה, שלא הצליחה להחזיק מעמד בעבודותיה הקודמות, הופנתה לתכנית תעסוקה נתמכת וכך הצליחה להישאר במקום עבודתה הנוכחי ולהצליח בו.

7.2.4 מיצוי זכויות

משתתפים תיארו קשיים במיצוי זכויותיהם ובהתנהלות מול המערכת הביורוקרטית. על מנת לקבל סיוע מן הארגונים השונים הם נדרשים להמציא אישורים רבים, להגיש בקשות וכיו"ב. לעתים זהו תהליך ארוך ומייגע, כפי שמספר יוסי, משתתף עם נכות פיזית קשה:

"היו מקרים שזה תסכל. למשל, עם האישור הזה שהייתי צריך להשיג ולא הצלחתי, וניסיתי להסביר להם שזה בלתי אפשרי להשיג אותו... וגם המקום [משרד של אחד הגופים] לא הכי נגיש בעולם, מסדרון צפוף, אי אפשר להסתובב".

רק בזכות התערבות אנשי הצוות הצליח יוסי להתגבר על ה'מוקשים' הביורוקרטיים שניצבו בפניו בדרך לדיור עצמאי. משתתפת אחרת (אריאלה), גם היא עם נכות פיזית, העידה על מלחמה שניהלה עם משרד השיכון במשך שנתיים לצורך קבלת דירה מתאימה ונגישה. רק אחרי שהיא הצטרפה לתכנית היא קיבלה דירה מתאימה ונגישה.

7.2.5 חיי חברה ופנאי ומעורבות במסגרות חברתיות בקהילה

המשתתפים נשאלו על הקשרים החברתיים שלהם ועל הרגלי הפנאי. הם סיפרו על קשרים בעיקר עם בני המשפחה הקרובה, אך גם עם ידידים וחברים. יחד עם זאת, המשתתפים נוטים להיפגש עם ידידיהם לעתים רחוקות יחסית ובאופן לא סדיר. משתתפים שעברו לדיור עצמאי חודשים ספורים לפני שרואיינו סיפרו כי

הם עדיין אינם מארחים בביתם החדש. המסגרות החברתיות העיקריות שבהן הם נוטלים חלק הן מסגרות לאנשים עם מוגבלות.

היו משתתפים שסיפרו על פעילות קבועה במכוני כושר, על יציאה לטיולים, לבתי קולנוע ולמקומות בילוי אחרים. יחד עם זאת, חלק מן המשתתפים העידו על תחושת הבדידות ועל רצונם לשפר את חיי החברה שלהם, אם במסגרת התכנית אם מחוצה לה. מרביתם עדיין אינם נוטלים חלק במסגרות חברתיות בקהילה, ככל הנראה גם בשל פרק הזמן הקצר שחלף מאז המעבר. מעורבות זו חיונית וחשובה במיוחד לשילוב מוצלח בקהילה לאחר המעבר, בשעה שהם עלולים לחוש בודדים ופגיעים יותר.

7.2.6 פעילויות חברתיות משותפות

אחת ההתלבטויות הבולטות של נציגי הארגונים היא האם ובאיזה היקף התכנית צריכה ליזום פעילויות פנאי משותפות. בראיונות דיווחו המתאמים כי במסגרת התכנית התקיימו מפגשים קבוצתיים משותפים ובמסגרתם יצאו המשתתפים לשחק באולינג, סיירו במוזיאון, צפו בסרט, חגגו יחד מסיבות חנוכה ופורים, השתתפו בסדנת אור ירוק ובסדנת כתיבת קורות חיים ואכלו ארוחה משותפת. תדירות המפגשים החברתיים אינה סדירה ושונה בכל אזור. בצפון המפגשים החברתיים המשותפים מתקיימים כפעם בחודש, במרכז ובדרום תדירותם אינה קבועה והיא מצומצמת יותר. היקף הפעילויות החברתיות באשדוד נפגע בשל מיעוט המשתתפים בתכנית. ככלל, אף שהמשתתפים לא תמיד מגיעים למפגשים, היענותם בסך-הכול סבירה.

חלק גדול מנציגי הארגונים ומחברי הצוות הדגישו את הצורך בפעילויות פנאי שישמשו ליצירת קשרים חברתיים, לגיבוש קהילת חברים תומכת וכן לצרכים מעשיים, כגון היכרות עם שותפים פוטנציאליים ומציאת בן או בת זוג. גם חלק ניכר מן המשתתפים ומהוריהם העידו כי הם מעוניינים בפעילות קבוצתית קבועה במסגרת התכנית.

עם זאת, יש משתתפים שהביעו הסתייגות מפעילות חברתית במסגרת התכנית. אחת הסיבות לרתיעה זו היא חשש מסטיגמה ומתיוג:

"לא קשה לי להתחבר לאנשים בכלל, אני חברותית, צוחקת עם אנשים וכשאני מדברת עם אנשים, מאוד כיף אתי. אבל קשה לי [בפעילות המשותפת]. אני חייבת להבהיר – אין לי שום דבר נגד המוגבלויות של האנשים שמשתתפים בתכנית. אני לא רואה את המוגבלויות של האנשים האחרים. הן לא מפריעות לי. אני רואה אותם כבני אדם... מה שעוצר אותי הוא הפחד מאנשים שאין להם שום מגבלה שיראו אותי יושבת בתוך הקבוצה הזאת, ויגידו 'אם ישבת אתם בטח גם לך יש משהו... משוגעת, מסכנה, פסיכית...' הקטע הוא הפחד מסטיגמה. שיתייגו אותי" (אנה).

אמה של משתתפת אחרת ציינה כי בתה אמנם רוצה לקחת חלק בפעילות המשותפת, אך האירועים החברתיים שאורגנו עד כה לא היו מותאמים לצרכיה הייחודיים (היעדר הודעה כתובה מראש על קיום האירוע, עמידה בלוח הזמנים ועוצמת הרעש בפעילויות).

7.2.7 זוגיות

רק למשתתפים מעטים יש בן או בת זוג. יצירת קשר זוגי היא נושא חשוב עבור חלק גדול מהם, בייחוד בהקשר למעבר לדיור עצמאי. חלק מן המשתתפים סיפרו כי הם מקווים למצוא בן או בת זוג מקרב משתתפי התכנית. יש שכללו את הנושא בתכנית האישית שלהם והם נעזרים במדריך בהרשמה לאתרי ההיכרות באינטרנט. בהקשר זה תוארו שני מקרים: אריאלה הכירה את בן זוגה הנוכחי במסגרת התכנית. מזה כמה חודשים הם גרים יחד ומעידים על עצמם כי הם זוג מאוהב. הם יוצאים יחד לבתי קולנוע ולבתי קפה ומעניקים תמיכה פיזית ורגשית זה לזה. לדבריהם, צוות התכנית התנגד בתחילה להחלטתם לעבור לגור יחד בגין החשש לניצול כלכלי בידי בן זוגה הטרי. אריאלה מעידה על החלטתה לעבור לגור יחד עם בן זוגה: "זאת החלטה שלנו ולא קשור לפרויקט". משתתף אחר בתכנית עבר לדירה בבעלות משפחתו, ומיד לאחר מכן הצטרפה אליו בת זוגו חדשה, גרושה עם ילדים. אצל הן הוריו והן אצל צוות התכנית עלה חשד לניצול בידי בת הזוג לצורכי מציאת הסדר מגורים נוח.

שני המקרים הם דוגמא לסוגיה הרגישה והמורכבת הנוגעת למידת החופש שניתן למשתתפים לקבל בעצמם החלטות בנוגע לחייהם, גם אם אלה עלולות לסכן אותם או להתגלות כבלתי נכונות.

7.2.8 שימוש בשירותים שונים בקהילה

מלבד השילוב החברתי של העוברים לדיור עצמאי, חשוב לא פחות שילובם בשירותים השונים בקהילה, ובכללם שירותים רפואיים ופרה-רפואיים, ייעוץ פסיכולוגי ומסגרות חינוך. המעבר לדיור עצמאי של משתתפים שגרו בבית ההורים כרוך במקרים רבים במעבר לשכונה חדשה או ליישוב חדש, ולכן עולה צורך לאתר שירותים מתאימים בקרבת מקום.

נוסף לכך, אנשים שגרו בדיור חוץ-ביתי התרגלו, כפי שמעיד איתי, למעטפת תומכת נגישה ונוחה העומדת לרשותם בתוך המוסד: "פה [במוסד] אתה יכול לקבל תשובה מיידית, זה נוח, אבל זאת הסיבה שאני יוצא". כאשר משתתפים אלה עוברים לגור עצמאית בקהילה, הם זקוקים להנחיה צמודה ואינטנסיבית במיוחד מצד הצוות באיתור שירותים שונים ובשימוש בהם.

8. בני המשפחה

לבני המשפחה הקרובה של המשתתפים בתכנית, ובייחוד להורים, תפקיד מכריע בהצלחת המעבר לחיים עצמאיים. התמיכה של בני המשפחה ושל ההורים ונכונותם לסייע במעבר הם אחד מן הגורמים העיקריים להצלחה עבור אדם עם מוגבלות שחפץ לעבור לדיור עצמאי. ללא תמיכת ההורים, חלק גדול מן המשתתפים, ובייחוד אלה המתגוררים עם הוריהם, יתקשו להתקדם ועלולים לנשור מן התכנית. חשיבות התמיכה של בני המשפחה הודגשה על ידי נציגי הארגונים וכן על ידי המשתתפים בתכנית. עידן, משתתף שעבר מבית הוריו לדיור עצמאי לפני כחצי שנה אך עדיין מבלה כמחצית מן הזמן בבית הוריו, מעיד: "קצת קשה לי כרגע, אבל לא דווקא בדברים הטכניים. אני מרגיש שאני כל הזמן צריך איזושהי קרבה, איזושהי עזרה...".

כמה משתתפים נשרו מן התכנית בשלביה השונים עקב התנגדות בני משפחתם למעבר. לפי דיווח של אנשי הצוות, התנגדות זו יכולה לנבוע מגורמים שונים, כגון דאגה שבנם או בתם לא יצליחו להסתדר לבד, קושי לסייע כלכלית להחזקת דירה ולהוצאות הנוספות הכרוכות במעבר, ובמקרים מסוימים גם תלות של המשפחה בקצבת הנכות או ברכב של הבן או הבת.

נציגי הארגונים ציינו כי יש מקרים שבהם למרות הרצון המוצהר של המשתתפים והוריהם ביציאה לדיור עצמאי, שני הצדדים מתקשים להיפרד זה מזה, מה שמעכב ואף מכשיל את המהלך. יש לזכור כי מדובר בתהליך רגשי ומנטלי הדרגתי, לעתים ממושך, שבו המשתתף וההורים מפנימים את אפשרות המעבר לדיור עצמאי. משתתפים אשר נמצאים רק בתחילת התהליך יתקשו לעזוב את בית הוריהם.

מרבית המשתתפים שעברו לדיור עצמאי שומרים על יחסים הדוקים עם הוריהם ועם אחיהם, וחלקם נוהגים לבלות יחד בקביעות בסופי השבוע. נוסף לתמיכה הרגשית שרבים מן המשתתפים זקוקים לה לצורך המעבר, יש הזקוקים לסיוע כספי משלים מצד הוריהם, לכיסוי שכר דירה ולתשלומים שוטפים. הראיונות עם המשתתפים הנמצאים בחודשי ההסתגלות הראשונים שלאחר המעבר מלמדים על תלותם הגבוהה במשפחתם: הם נוהגים להיפגש עם הוריהם ולבקר אותם לעתים קרובות, ואף ממשיכים לחיות חלק מן הזמן בבית ההורים. יש לציין כי זהו תהליך הדרגתי האופייני לצעירים היוצאים מבית הוריהם לדירה משל עצמם.

יש משתתפים שהצליחו לעבור לדיור עצמאי ולשפר משמעותית את איכות חייהם חרף ההתנגדות מצד בני המשפחה (או האפוטרופוס). אחד המשתתפים שרואיין הצליח בעזרת התכנית לעבור לדיור עצמאי לאחר שנים של ניצול כלכלי בידי אביו וחרף התנגדות האב הן למעבר והן לפתיחת חשבון נפרד. במקרה אחר, איש צוות סיפר על משתתפת בתכנית שהאפוטרופוס שלה התנגד למעבר מדיור חוץ-ביתי לדיור עצמאי בקהילה. הצעירה פנתה לבית משפט שהכריע לטובתה ופסק כי היא זכאית לעבור לדיור עצמאי. במקרים כאלה המשתתפים אינם נוהגים לשמור על קשרי קרבה עם משפחותיהם.

לעתים קרובות התכנית תורמת גם למשפחות. ליווי וסיוע במסגרת התכנית משחררים את בני המשפחה מחלק מן המשימות והתפקידים שהיו באחריותם לפני כן. לדוגמא, בראיון שנערך עמו סיפר עומרי כי המדריכה החליפה את אביו בריצות ובסידורים מול ארגונים שונים. אמה של אחת המשתתפות ציינה כי זמינותה של המדריכה הורידה במקצת את תכיפות ההתקשרויות הטלפוניות של הבת אליה.

בהקשר דומה, מרואיינים סיפרו כי המעבר שיפר את היחסים הבין-אישיים עם הוריהם:

"הרבה פעמים אחרי שעזובים, דווקא מהמקום של הריחוק הפיזי, אז יותר רוצים להיות ביחד. גם מתגעגעים, גם הרבה יותר... קל להבין אחד את השני מאשר כשחיים כל הזמן ביחד" (עידן).

לעתים נדרשת התמודדות עם אי-הסכמה בין המשתתפים לבין הוריהם בנוגע לקבלת החלטות. לדוגמא, אחת האימהות סיפרה כי בתם רצתה לגור לבד, אולם היא ובעלה הציבו את המגורים עם שותף/ה כתנאי למעבר לדיור עצמאי. במקרים כאלה הצוות משתדל לגשר ולפשר בין שני הצדדים.

הורי המשתתפים שרואיינו העידו כי הם מעורבים ונוטלים חלק פעיל במסגרת התכנית. ההורים נמצאים בקשר עם המתאם ועם המדריך ומקבלים מהם עדכונים בנוגע להתקדמות של ילדם. במידת הצורך, למשל כשמתעוררת בעיה הדורשת את התערבות המשפחה, הצוות דואג ליצור קשר עם ההורים. לדוגמה, אחת האימהות סיפרה כי בזכות העובדה שהמתאמת יצרה עמה קשר, היא יכלה להתערב בזמן הנכון כדי שבנה יחתום על חוזה שכירות ולא יפספס את האפשרות בשל התמהמהות מיותרת.

9. שאלת סיום ההשתתפות בתכנית – ליווי לאורך זמן או הכשרה לתקופה מוגבלת?

9.1 עמדותיהם של נציגי הארגונים

נציגי הארגונים נשאלו האם לדעתם על התכנית לספק ליווי ותמיכה לתקופת זמן ממושכת או שעלייה להיות מוגבלת לזמן מוגדר. מרביתם סברו כי אין להגביל את משך הסיוע:

"הדברים לא עוברים. אם אתה לא תחזק את הדברים ולא תהיה שם, יהיה לו מאוד קשה. זה אנשים שהם מאוד לבד... חשובה הנוכחות, הקשר הרגשי... רוב האנשים יודעים את הדברים המעשיים, כמו איך לבשל. אבל הצורך הזה קשור בחוסר ביטחון, חוסר מוטיבציה, דיכאון" (מתאם התכנית).

כחיזוק לכך שיש להמשיך ולהעניק סיוע לאורך זמן, יש שצינו שיקולי עלות/תועלת:

"כשמכניסים אדם להוסטל נותנים לו את כל התמיכה ולא תוחמים בזמן, וזה עולה למדינה המון כסף. צריך לתת לאנשים את התנאים לגור בקהילה בכיף, זה עולה פחות מהוסטל, למה רק בהוסטל מקבלים?" (נציג רשות מקומית).

המרואיינים הדגישו את השוני הבין-אישי המהותי בין המשתתפים ואת הצורך להגמיש את תקופת הסיוע בהתאם לצורכיהם המשתנים. יש שסברו כי במצבים מורכבים, כמו ניהול מערכת היחסים עם שותף, עם המטפלת הסיעודית או ניהול כספים, חלק מן המשתתפים יצטרכו סיוע לכל החיים. ייתכן שיהיו משתתפים שלא יצטרכו סיוע וליווי בשלב מסוים, אבל ההחלטה אם להמשיך בתכנית או לא צריכה להיות נתונה בידיהם. אחת המפקחות במשרד הרווחה נותרה בדעת מיעוט בראותה את התכנית הנוכחית כ"תכנית שבמהותה היא תכנית הכשרה, להוות גשר מהבית או מהמעון לקהילה".

9.2 עמדותיהם של המשתתפים והורים

כל המשתתפים שרואיינו התקשו להעריך כמה זמן יזדקקו לליווי, וצינו כי אין הם רואים את עצמם מסתדרים בזמן הקרוב ללא התכנית. להערכתם, גם אם בחלק מתחומי הליווי הם יוכלו להסתדר בעתיד בכוחות עצמם, הם עדיין יזדקקו לסיוע בתחומי חיים אחרים, מורכבים יותר: "תמיד יש קושי אחר שמגיע" (אריאלה).

עם זאת, מאז שהחלה התכנית, רק חמישה מתוך כלל המשתתפים בשלושת האזורים השלימו את תהליך המעבר וסיימו את השתתפותם בתכנית כי לא נזקקו לליווי או שלא רצו להמשיך לקבלו. בדומה, גם כמה

משתתפים מקרב אלה שרואיינו הניחו כי יזדקקו לעזרה פחותה בעתיד ואולי אף יוכלו להסתדר בעצמם :
"יגיע שלב שאני אצטרך להסתדר לבד, זה תהליך. מתישהו זה יקרה. זה משהו שיבוא מעצמו" (יוסי).

10. הצלחת התכנית

10.1 התרשמות כללית

אופיינו האיכותני של המחקר וכן מספר המשתתפים המצומצם בתקופת הפרה-פיילוט לא אפשרו למדוד את מידת הצלחתה בכלים כמותניים מדויקים. עם זאת אפשר להצביע על הנקודות שבהן התכנית הניבה הצלחה: מתוך 47 משתתפים, 17 משתתפים עברו מבית הורים או מדיוור חוץ-ביתי לדיוור עצמאי, ו-3 משתתפים החליפו דיוור עצמאי. כלומר, 20 איש (43% מן המשתתפים) ביצעו מעבר. 15 משתתפים אחרים מצויים בתהליך הכנה למעבר ו-12 המשתתפים הנוותרים כבר גרו בדירה עצמאית בעת ההצטרפות לתכנית והם מקבלים תמיכה להשלמת התהליך. כאמור, 5 משתתפים נוספים סיימו את תהליך המעבר ופרשו מן התכנית כי לא חשו צורך בהמשך ליווי וסיוע.

הראיונות מצביעים על כך שהן נציגי הארגונים, הן אנשי הצוות והן המשתתפים והוריהם חשים כי התכנית מצליחה. מדבריהם עולה כי התכנית היא חדשנית וחשובה, והיא מצליחה לסייע לאנשים עם מוגבלות לצאת לדיוור עצמאי, ובכך ללא ספק משפרת את עצמאותם בכל תחומי החיים. המרואיינים הביעו הערכה גדולה כלפי מטרות התכנית, יעדיה ודרך הפעלתה:

"אני חושב שזאת תכנית טובה. למי שמחפש להיות עצמאי ולחיות את החיים. זאת תכנית מאוד תומכת, מאוד עוזרת להגיע למטרה הזאת..." (יוסי, משתתף בתכנית).

"התכנית טובה, לא צריך לשפר... לא היה משהו שרציתי או שהייתי צריך ולא עזרו" (יואב, משתתף בתכנית).

אם הייתה תכנית כזאת לפני תשע שנים, לא הייתי פה [בדיוור חוץ-ביתי]. אין שום סיבה שכן אדם כמוני יגיע לקו פרשת המים... אני לומד את התכנית ומבין דרך התכנית מה חסר לי..." (איתי, משתתף בתכנית).

"[הבן] עבר דירה רק בזכות התכנית... התכנית התאימה לו כמו כפפה ליד" (אמו של אחד המשתתפים).

"אני מאוד אוהב את התכנית. אני חושב שזו תכנית מאוד יפה וחשובה. [התכנית] פונה למגזר שלא היה עבורו מענה... משהו חדשני. זה דבר מאוד מרגש..." (מנהל התכנית באחד הארגונים המפעילים).

"מדובר באוכלוסייה שנופלת בין הכיסאות, אין להם שירותים" (מנהל התכנית באחד הארגונים המפעילים).

"לתכנית יש פוטנציאל לשנות את פני החברה שנראה את האנשים עם מוגבלות לידינו" (מנהל התכנית באחד הארגונים המפעילים).

"מי שחשב עליה [על התכנית] היה גאון" (מתאמת).

10.2 מדדים להצלחת התכנית

הן משתתפי התכנית והן נציגי הארגונים נשאלו כיצד אפשר להגדיר את הצלחת התכנית. בין השאר נשאלו המרואיינים האם עצם המעבר לדיור עצמאי מהווה עבורם תנאי הכרחי להצלחתה. נציגי הארגונים היו חלוקים בדעתם בעניין זה, והסכימו כי המעבר עצמו אינו מדד יחיד לבדיקת מידת הצלחה. מלבד המעבר, הם הגדירו שלושה מדדי הצלחה בסיסיים:

1. הגברת העצמאות. האם בזכות הליווי הניתן להם בתחומי חיים שונים ובהם תעסוקה, חברה, זוגיות ובריאות, לומדים המשתתפים לנהל באופן עצמאי את משק הבית והתקציב, מוצאים מקום עבודה או משפרים את תנאי העסקתם וכך הם משפרים את עצמאותם הכלכלית ורוכשים מיומנויות לתקשורת בין-אישית וכיו"ב.

2. שילוב בקהילה. האם בעקבות ההשתתפות בתכנית המשתתפים יוצאים מביתם ומרגישים חלק מן הקהילה, יוצרים קשרים עם אנשים אחרים – שכנים ואנשים מן הסביבה הקרובה, והאם הם משתמשים בשירותי תעסוקה, בריאות, חינוך, ספורט, ותרבות ופנאי.

3. תחושת שייכות. האם הודות להשתתפות בתכנית המשתתפים חשים בודדים פחות לאחר המעבר, והאם התחזקה תחושת השייכות שלהם לביתם החדש ולסביבתם החדשה. אי אפשר להתייחס לתכנית במונחים של הצלחה אם האדם חש בדידות מעיקה לאחר המעבר לדיור עצמאי. תחושת הבדידות קשורה קשר הדוק לשני המדדים האחרים שצוינו ובמיוחד למדד השילוב בקהילה; ככל שתהיה מעטפת תומכת יותר בקהילה, כך תפחת תחושת הבדידות של המשתתף ותתחזק תחושת השייכות.

שלושת המדדים, כל אחד לחוד וכולם יחד, משפיעים על איכות חייהם של המשתתפים. במחקר המשך מומלץ לבחון בקפידה כיצד יוגדרו אופרטיבית כל אחד משלושת המדדים.

11. דיון וכיווני פעולה

♦ **פנאי וחברה.** אחת הסוגיות שמעסיקות את יזמי התכנית נוגעת לשאלה האם ובאיזה היקף אמורה התכנית להציע למשתתפים פעילות חברתית משותפת. מרבית המרואיינים סבורים שפעילות חברתית משותפת חשובה וחיונית, הן לצורכי התמיכה הרגשית והן לצורך השגת מטרות קונקרטיות כמו מציאת שותף לדירה. יחד עם זאת, חשוב להגמיש ולהתאים את אופי הפעילות החברתית לצורכיהם הייחודיים והמשתנים של המשתתפים. מומלץ להציע מגוון פעילויות ולאפשר למשתתפים לבחור את אלה המתאימות להם. כמו כן ניתן להשתמש בכמה אפיקים אפשריים לפיתוח קשרים בין המשתתפים, כמו שימוש ברשתות חברתיות וקיום קשר טלפוני. אלה יכולים לשמש חלופה לתקשורת בין-אישית עבור משתתפים הנרתעים ממפגשים חברתיים בלתי-אמצעיים.

♦ **שילוב בקהילה.** חלק מן המשתתפים וההורים דיווחו על תחושת בדידות אחרי המעבר. כדי שהמשתתפים ירגישו בודדים פחות, חשוב לסייע להם ככל האפשר להשתלב במסגרות ובשירותים המוצעים בקהילה בתחומי החיים השונים ובהם בריאות, פנאי, תעסוקה וחינוך. כפי שכבר צוין, שילוב בקהילה הוא מדד הכרחי למעבר מוצלח.

- ◆ **בני המשפחה.** למשפחה תפקיד חשוב במעבר של המשתתף לדיור עצמאי. תפקיד זה כולל עידוד ותמיכה ברעיון המעבר ותמיכה רגשית, פיזית וכלכלית בתקופת המעבר ולאחריה. על כן חשוב לתמוך בעבודת הצוות עם המשפחה הקרובה ואולי אף לבנות מודולה לעבודה עם הורים במסגרת התכנית.
- ◆ **בשלות למעבר.** חלק מנציגי הארגונים ומאנשי הצוות התייחסו למידת הבשלות למעבר. לתכנית מתקבלים אנשים המעוניינים לעבור לדיור עצמאי ומרגישים שהם מסוגלים לכך, אולם לא תמיד ניתן לסמוך על הצהרות המועמדים בדבר מוכנותם. רבים מן המשתתפים חששו מן המעבר ולא היו מסוגלים לבצעו, על-אף כל הסיוע שניתן להם. לכן חשוב ללמוד כיצד ניתן לזהות את האנשים שיהיו מסוגלים, עם סיוע מתאים, לעבור לדיור עצמאי, ואת אלה שלא יהיו מוכנים. נוסף לכך יש לחשוב כמה זמן יש לתת למשתתף "להבשיל" למעבר, וכיצד לסייע למשתתפים שהתקבלו לתכנית כאשר מתברר שאינם מוכנים למעבר.
- ◆ **קביעות הצוות.** צוות קבוע, בעל ניסיון, ידע ורגישות בנושאים הרלוונטיים הוא רכיב חשוב בהצלחת התכנית. במהלך תקופת ההערכה שלושת המתאמים לא התחלפו, והדבר חיזק את הקשר בינם ובין המשתתפים ותרם לניסיון שצברו. עם זאת, בשלושת האזורים הייתה תחלופה של המדריכים וזו פגעה במילוי מיטבי של התפקיד. תחלופה כזו אופיינית לסטודנטים הרואים בעבודה זו עבודה זמנית והזדמנות לרכוש ניסיון מקצועי. יש לחשוב על דרכים לגיוס מדריכים בוגרים יותר, המחפשים עבודה קבועה ואינם נוטים להחליף את מקום עבודתם בקלות.
- ◆ **משך הסיוע בתכנית.** כמעט כל המרואיינים סבורים כי מן הראוי שהסיוע והליווי יינתנו במשך זמן ממושך, כל עוד למשתתפים יש צורך בהם, תוך כדי הפחתה הדרגתית של מידת האינטנסיביות של הסיוע. אשר להיקף שעות הסיוע המוצע כיום למשתתפים (4-6 שעות שבועיות), מרביתם סבורים כי הוא מספיק. יש הסבורים שבעתיד לא יזדקקו לעזרה או שיזדקקו לה הרבה פחות, אך אינם יכולים להגדיר מראש מתי זה יקרה. ולראיה, יש משתתפים שכבר עברו לדיור עצמאי וסיימו את השתתפותם בתכנית כי אינם מרגישים עוד צורך בהמשך סיוע.
- ◆ **הרחבת אוכלוסיית היעד של התכנית.** המחקר הציף שאלות הנוגעות לאוכלוסיית היעד של התכנית. התכנית מציעה שירות חדש שלא היה קיים עד כה עבור מרבית האנשים עם מוגבלויות, ועל כן חשוב להרחיב את הגדרת אוכלוסיית היעד לא רק לאזורים נוספים, אלא גם לאנשים עם סוגים נוספים של מוגבלויות הזקוקים למערך תמיכה במעבר לדיור עצמאי. גם הגדלה של היצע המשתתפים בכל אזור עשוי לתרום למשתתפים, הן בהיבט החברתי והן בהיבט המעשי, ובעיקר במציאת שותף לדירה.
- ◆ **התאמת התכנית לאוכלוסייה ערבית ולאוכלוסייה חרדית.** בראיונות עלה הצורך להרחיב את התכנית לאוכלוסיות אלה. כדי להצליח בכך יש לשקול בזהירות כיצד כדאי להתאים את התכנית לצורכיהן, לתרבותן ולערכיהן. למשל, יש להביא בחשבון את העובדה כי הן בקרב ערבים והן בקרב חרדים לא מקובל שבן/בת צעירים ייצאו מבית המשפחה אלא אם כן היציאה נעשית לצורך נישואין והקמת משפחה.
- ◆ **גמישות 'סל הסיוע'.** הן מן העולה בראיונות והן בהתחשב בשונות הגבוהה בין צורכי המשתתפים, ה'סל' הניתן במסגרת התכנית צריך להמשיך להיות גמיש במיוחד ולהציע סיוע במגוון רחב של תחומים. לדוגמה, משתתפים שעברו לדיור עצמאי הרבה לפני הצטרפותם לתכנית זקוקים בעיקר

לייעוץ ולהדרכה בפתרון בעיות חברתיות. לעומתם, אלה העוברים לראשונה לדיור עצמאי במסגרת התכנית זקוקים לסיוע בניהול חשבון ובניהול משק הבית.

◆ **אוטונומיה אישית וזכות לבחירה חופשית.** מימוש הזכות לדיור עצמאי מעניק למשתתפים את האפשרות לממש גם חופש בחירה בתחומי חיים אחרים. המשתתפים מקבלים, לעתים לראשונה בחייהם, את האפשרות לקבל בעצמם החלטות בתחומי חיים שונים, החל מבחירת המזון שיצרכו וכלה בבחירת בן או בת זוג. עם זאת, הבחירה יכולה להוביל לניצול או לאימוץ התנהגויות מסכנות (כמו צריכת אלכוהול או סמים). בהקשר זה יש לשקול האם ובאיזו מידה על צוות התכנית להיות מעורב כאשר נוצר רושם שמשתתף מקבל החלטה שגויה ואף מסוכנת עבורו. נראה כי במצבים אלה אין מנוס אלא לתת למשתתפים לבצע את בחירתם, תוך כדי הדרכה, ייעוץ והצבעה על הסיכונים האפשריים הטמונים בה.